

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Історичні зошити

М. В. КОВАЛЬ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА
(1939 – 1945 рр.)

Історіософські нотатки

Київ 1999

КОВАЛЬ Михайло Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

У науковій праці робиться спроба історіософського осмислення історіографічного процесу у галузі проблематики періоду Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Виконано аналіз стану розробки окремих напрямів та здобутків досліджень історії України воєнного періоду, піддано критичному розглядові їхню джерельну базу, намічено шляхи дальших поглиблених і науково достовірних досліджень, показано суспільну значимість історичних знань про роль України у війні проти фашизму для зростання національної самосвідомості й патріотизму українського народу.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.В.Коваль*, *Н.А.Шип*, *І.С.Хміль*.

Літературне редагування та коректура авторські
Набір підготувала *І.М.Варганова*
Коректор *С.М.Пільчевська*
Оригінал-макет підготувала *В.В.Малова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове. Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

*До 60-річчя початку
Другої світової війни,
55-річчя визволення України
і 55-річчя Перемоги*

*“ПИСАТИ ТІЛЬКИ МАЖОРНЕ —
ЗНАЧИТЬ ДОПУСКАТИ ВЕЛИКІ
ПОГРІЩНОСТІ ПРОТИ ПРАВ-
ДИВОСТІ. ПРИЛИЗНА І ПРИ-
ГЛАДЖЕНА ІСТОРІЯ ВІДІГРАЄ
НЕГАТИВНУ РОЛЬ У РОЗКРИТ-
ТІ ХОДУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ”*

Маршал Радянського
Союзу Г.К.Ж У К О В

В С Т У П

Не в міру бурхливим, багатим на ліхії крутозлами в історичній долі було для чотирьох поколінь українського народу ХХ століття. Якщо поррахувати події, що насуваючись і напластовуючись одне на одне, із зловісною періодичністю потрясали Україну, то вийде, що за одне лише століття вона зазнала таких бідувань і втрат, яких не звідала за усю попередню історію.

Спробуємо назвати бодай головні складові цього запаморочливого калейдоскона: три революції, дві світові, громадянська і “холодна” війни, три голодомори, форсована індустріалізація та примусова колективізація, дві німецькі окупації, великий терор 30–50-х рр., горбачовська перебудова, Чорнобильська атомна катастрофа, три проголошення державної незалежності (два з них супроводжувалися кривавими ексцесами), нарешті, затяжна системна криза, що спричинила деіндустріалізацію та деколективізацію з відповідною соціальною деструкцією.

Навіть одне з названих випробувань (перелічено далеко не всі!), що випали на долю України, здатне було б поставити під запитання існування будь-якої європейської нації як такої. Але український народ витримав усі суспільні та природні катаклізми, хоча й заплатив за це неймовірно високу ціну по всіх вимірах та параметрах.

Над усіма епохальними подіями буремного ХХ віку як своєрідний похмурий Еверест у відблисках кривавої заграви нависає подія подій – Друга світова війна, що акумулювала у собі усі можливі й неможливі людські бідування і трагедії, неймовірне напруження духовних і фізичних сил цілих народів і країн.

Друга світова війна залишила глибоку борозну в історичній долі Європи та світу. Її нищівний вогняний вал двічі прокочувався й по території України, не обминаючи жодного населеного пункту. Смертоносний буревій сплюндрував українську землю, позбавив життя, понівечив долі мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болю втрат. Наслідки війни на десятки років наперед визначили складні й суперечливі соціально-економічні процеси, відчутно вплинули на психологію післявоєнних поколінь людей, перетворилися на нервову складову сучасного життя.

І справа не тільки у тому, що минула війна не розв'язала низки складних проблем, котрі перейшли з довоєнної та воєнної епох у нововоєнну, отруюючи атмосферу суспільства, а й у тому, що вона зав'язала нові заплутані вузли у відносинах між країнами і народами, підготувала міни поля майже піввікової “холодної війни”, одним із фронтів якої була Україна.

I. НАУКА ЧИ ПОЛІТИКА?

*“Історія починається відтоді,
коли на неї звертає увагу партія”*
(Сталін)

В обстановці гострої конфронтації між двома блоками держав і всемірно розпалюваного з обох боків ідеологічного протиборства антагоністичних суспільних систем, історіографія Другої світової війни стала зброєю “холодної війни”.

Праці зарубіжних істориків, незалежно від наукових шкіл, доктрин чи напрямків, оголошувалися радянською історіографією “буржуазними фальсифікаціями”, спрямованими лише на те, аби принизити вирішальний вклад Радянського Союзу у розгром фашистського блоку. Її вирок був безапеляційним: “Це звичайна антирадянська пропаганда, відвертий наклеп на героїчне минуле Радянської держави, радянський народ і його Збройні Сили” (Правда и ложь о второй мировой войне. М., 1983. С.6). Така оцінка радянськими історіографами праць зарубіжних колег цілковито відкидала протилежні погляди, ставила нездоланні перешкоди на шляхах надходження нової інформації.

Отже, виключивши альтернативну історичну літературу з ужитку радянського читача як шкідливу і неприйнятну, ідеологи КПРС створили штучно ідеологізовану, чітко підпорядковану марксистсько-ленінській доктрині в її сталінському (а згодом — хрущовському, суловському) варіанті казенну версію історії Другої світової війни та її найважливішої складової — Великої Вітчизняної війни.

Перекручення правди про війну почалось одразу ж після її початку. Вже у промові 3 липня 1941р. Сталін, звертаючись до “братів і сестер”, що добірни дивізії Гітлера майже розгромлено... Практично відтоді воєнно-

політична кон'юнктура, умовчання, напівправа, інші деформації ходу подій, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом і змістом квазіісторії одного з найтрагічніших і водночас найепічніших періодів вітчизняного минулого.

Та, як завжди буває в житті, рано чи пізно, а все ж перемагає правда. Гірка і жорстка, вона поступово починає витісняти фальш і підтасовки, очищати авгієві стайні вітчизняної історіографії. Нарешті тепер, на другому п'ятдесятиріччі після завершення Другої світової війни, нарізні умови для торжества "моменту істини". Цього потребують і сучасники великої епохи, і люди нових поколінь. Це їхнє громадянське право.

Дебати з приводу нез'ясованих питань Другої світової і Великої Вітчизняної війни стали свого роду постійним і невід'ємним фактором розбурханого політичними пристрастями процесу українського державотворення. І справа тут не тільки в особливій ролі Радянського Союзу, а в його складі її України, у війні, навіть не у задоволенні пізнавального інтересу і не стільки у політичних амбіціях, скільки у тому, що з п'ятдесятирічної давнини у наше сьогодення перекочувало ряд так і не розв'язаних гострих проблем, що є своєрідним додатковим збудником громадського спокою (не хоча б такі животренетні, як долі ветеранів війни, колишніх "остарбайтер" та військовополонених, учасників ОУН-УПА тощо).

Роз'ятрюванню "історичних ран" сприяють штучні порожнечі у висвітленні вітчизняної історії, в тому числі періоду минулої війни. Принагідно скажемо, що у західних країнах учасницях антигітлерівської коаліції широкомасштабну науково-дослідницьку роботу з історії Другої світової війни та участі у ній цих країн давно вже завершено, вгамовано громадський інтерес до її найживотренетніших питань.

Наскільки плідно попрацювали в демократичних країнах зарубіжні історики, позбавлені ідеологічної зашореності, можна судити бодай з такого короткого передіку. В 60-х роках у США було видано 128-томну історію бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил. У Великобританії в аналогічний період опубліковано 30 томів цивільної історії країни часів Другої світової війни та 92 томи “синіх книг” про окремі операції британської армії. Західнонімецькі історики підготували і видали багатотомні серії “Вермахт у боях”, “Німецькі дивізії у Другій світовій війні”.

Багато монографій, історичних нарисів, але вже присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки. Протягом останніх 20 років у західних країнах повсякденні зусилля істориків зосереджено переважно на з’ясуванні різного роду подробиць та другорядних епізодів війни. І це не тому, що вони не здатні на більше, — основні проблеми ґрунтовно розроблено ще в повоєнні десятиріччя. Про наслідки та уроки Другої світової війни згадують переважно під час відзначення її “круглих” дат.

Здавалося б, зразу ж по війні умови склалися на користь успішної діяльності як у галузі досліджень події війни “по гарячих слідах”, так і для їх успішної популяризації у суспільстві. Ще з воєнних років успішно працювала над збиранням різноманітних свідчень про епоху 1941—1945рр., над узагальненнями у вигляді збірок документів, спогадів тощо спеціалізована наукова установа — Комісія з історії Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. На багату експозиційній базі, скомплектованій завдяки численним польовим експедиціям музеєзнавців, було створено республіканську виставку “Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників” (відкрита в Києві 1946 р.). Тоді ж у столичному парку ім. О.С.Пушкіна розгорнуто унікальну стаціонарну виставку німецької зброї та бойово-

вої техніки. З 1944р. розгорнулася робота по створенню музею історії війни. У наукових установах, навчальних закладах виконувалися та захищалися дисертаційні праці з проблематики Великої Вітчизняної війни. У видавництвах України виходили перші нарисы про Героїв Радянського Союзу, підпільників і партизанів тощо (див. В.І.Клоков. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни. Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей, вип.2, К., 1998).

І раптом усю цю діяльність було згорнуто. Комісія з історії Вітчизняної війни, а також воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР, створений на її базі, припинили свою діяльність, так само, як і Партизанська виставка та Виставка трофеїної зброї. Тоді ж було запропоновано у бібліотечні спецфонди унікальний збірник документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, 1941—1945 рр.", виданий 1951р. у Політвидавї України, знято з виробництва великий збірник документів про підпільно-партизанський рух у 1941—1944 рр., а його верстка поповнила фонди республіканського партійного архіву. Так, на початок 50-х років за короткий час було, по суті, вчинено погром в історичній науці та видавничій справі, який, втім, зачепив лише проблематику історії Великої Вітчизняної війни, перекрив її дальший розвиток. На тривалій час дослідницька та популяризаторська робота з цієї тематики була різко обмежена.

Офіційних мотивів бурхливої ліквідаторської діяльності не висувалося ніколи. Залишається припустити з огляду на час розгортання цієї кампанії, що вона була пов'язана з утворенням Німецької демократичної республіки. Як би то не було, а коли на початку 60-х рр. почалася підготовка тритомного фундаментального видання "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянсь-

кого Союзу 1941 – 1945 рр.”, то усю дослідницьку роботу довелося починати заново.

Знову і знову повертаючись до незмінно актуальних запитань: “Хто винен?” і “Що робити?”, вітчизняні чесні історики й посьогодні намагаються (хоч поки що не завжди успішно) скинути ідеологічні налігачі, поглянути на новітню історію допитливим поглядом незаангажованих і цивілізованих дослідників-аналітиків. Тим більше, що в останні роки дедалі відкритішою і доступнішою стає старанно приховувана інформація про воєнно-політичні події 30 – 40-х років, розкриття яких докорінно змінює погляди дослідників.

*Панегірична ортодоксія
– несумісна з правдою*

Різним може бути підхід до розгляду проблем минулої війни – науковим або публіцистичним, емоційно-художнім чи особисто-споглядальним тощо. Спробуємо ж скористатися історико-соціологічним, тобто таким, який, на наш погляд, дасть можливість якомога опукліше показати, що саме Друга світова війна та її складова – війна СРСР проти Німеччини, особливо ж практика замовчувань і наівправди, фальсифікації та підтасовувань подій і фактів, справили негативний вплив на суспільні деформації всього новоєнного періоду.

Породжена війною довготривала надзвичайна ситуація до глибини сколихнула суспільство, оголила його політичні, соціальні, економічні нерви. Виявилось, не все є таким благополучним, як подавалося офіційною пропагандою. Радянський народ дедалі більше прозрівав. Мислячу його частину вже не могли стримувати ні репресії, ні демагогія.

А тим часом правляча верхівка з усіх сил прагнула до того, аби в очах громадськості комуністична партія і радянська влада за будь-яких обставин залишалися не-

погрішними, стабільними і всесильними. І тут чітко проглядається ще один аспект цілеспрямованих історіографічних деформацій — рятуння ідеї і принципу абсолютної авторитарної влади. Адже зіткнення СРСР і Німеччини спричинило найвідчутнішу кризу системи одноосібно-однопартійного, а отже, тоталітарного управління і тією, і другою країнами, управління зведеного, зрештою, до безмежної концентрації влади в руках однієї людини, до того ж, людини, і в одному і в другому випадках, з далеко недосконалої вдачаю, схильної до жахливих зловживань та злочинів.

Постає питання: як, яким чином авторитарно-бюрократична система в СРСР зуміла вижити у війні, вийти переможницею, навіть несприятливий розвиток подій обернути на свою користь? Відповідь однозначна: лише завдяки самовідданості мільйонів патріотів Вітчизни. На фоні трагічної ситуації початкового етапу фашистської агресії, коли народ в основній масі почав розуміти, що щось не ладиться у цій війні, він інстинктивно підставив плече під державну конструкцію, що захиталася. Викликане несприятливою, трагічною ситуацією подвизництво стало масовим. Монолітною стіною народ в основній масі став на захист рідної землі, переступивши через незадоволення крайнощами сталінщини і на якийсь час забувши незаслужені кривди від неї. Рятуючи Батьківщину від загибелі, люди тим самим, незалежно від власного бажання, врятували її тоталітарну систему, відтягнувши її крах на піввіку. Але саме цю істину всіляко замовчувала радянська історична наука.

Протягом новосиних десятиліть радянські історики, виконуючи замовлення так званих директивних органів, зробили все можливе, аби завуалювати кричущі вади і прорахунки системи єдиновладдя, приховати втрати, що їх зазнало суспільство не тільки від самої фашистської агресії, а й у результаті вкрай тотальних методів ведення

війни. Адже “вожді” партії і народу мінялися, а принцип єдинодержавної диктатури в країні залишався.

Утвердженню цієї системи влади мала служити її історіографія. По суті, весь її доробок був підпорядкований обґрунтуванню доцільності та прославленню пресловутого авторитарного “партійного керівництва” суспільством. Ця особливість радянської історичної науки так само, як і пропаганди, була помічена ще О.П. Довженком, який писав у щоденнику: “Правда про народ і його лихо... нікому... не потрібна і ніщо не потрібне, крім панегірика” (Довженко Олександр. Україна в огні. К., 1990. — С.226).

Одразу ж по завершенні війни під насильницьким тиском владних структур відбулася мутація історіографії “під Сталіна” та його оточення, потім — “під Хрущова”, далі — “під Брежнєва”. Ось чому незavidною виявилася її доля капітальних праць про минулу війну — 6-томної та 12-томної. Задумані як “останнє слово” історіографії, вони були дискредитовані відвертою і цинічною кон’юнктурщиною. Особливо це стосується другої з названих. Справа у тому, що протягуючи тишком-нишком реабілітацію Сталіна та сталінізму, апаратні стратеги вирішили, що найкраще це можна зробити, видавши пухлу і добре розрекламовану працю. А в ній спритно провести “трансплантацію”: вилучити “незручні” наукові положення її факти, замінивши вигідними для партійного керівництва.

Багатотомна праця ґрунтувалася на сталінській методології і тому спрощено і неправдиво подавала драматичні події передусім напередодні та в перший період війни. Оцінюючи її загалом, відомі воєнні історики В. Даїшчев, В. Куліш, А. Мерцалов писали: “Величезний опус був однобічним в усіх відношеннях, цілі — аполотетичними відповідно до претензій Брежнєва, Гречка, Устинова, Єпішева увійти в історію видатними воєнними діячами” (Известия, 1990. — 20 листопада).

У 80-і роки кола, незацікавлені у правдивому висвітленні події Великої Вітчизняної війни, зірвали спробу створити 10-томну її історію силами прогресивно настроєних науковців Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР (макет першого тому після обговорення на головній редколегії був визнаний “антикомуністичним”). Біди історіографії посилювалися тогочасною практикою, коли регіональні дослідні установи та місцеві автори повинні були автоматично керуватися положеннями московських видань як “директивами центру”. Це уювні відчули історики України.

Принягідно зазначимо, що було б несправедливо усю вину за недостовірне висвітлення історії покладати тільки на істориків. Безсумнівно, на них також лежить значна частка провини. Але не треба забувати й тих, хто “водив рукою” історика — партійно-апаратних горе-ідеологів, які то підкупаючи привілеями, а то й ламаючи “через коліно” будь-кого, хто не “йшов у ногу” з ними, закриваючи доступ до джерел правдивої інформації, добивалися свого.

На сторожі інтересів офіційної ідеології несхитно стояли спеціально для цього створені інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філії у республіках, а також незліченні кафедри марксизму-ленінізму та історії партії у вузах. Ця потужна розгалужена система забезпечувала монополію партійної ідеології в історіографії. Отже, зводити справу до чогось бажання чи небажання писати правду — значить просто не розуміти ситуації й суті проблеми.

“Тонкощі” партійної історіографії

Цілком очевидно, що від суто партійної історіографії не можна було чекати чесної вичерпної відповіді на багато заплутаних питань, зокрема на такі кардинальні, як

причини і зміст трагічних подій 1941—1942рр. (згадати хоч би прорахунки і помилки стратегічного керівництва у ході бойових дій, безславну загибель армій і цілих фронтів тощо).

А підстав для незадоволення поясненнями істориків згаданих важких сторінок війни більш ніж досить. Можна хоча б спробувати порівняти задля істини історично подібні ситуації. Так, скільки-небудь допитливому дослідникові не може не впасти в око відмінність наслідків для “східного фронту” Першої та Другої світових війн при подібності багатьох інших рис. Обидві воєнні епохи розділялись усього двома десятиліттями і у цих війнах взяли участь навіть представники одного покоління, а зброя, якою вони воювали, — літаки, танки, підводні човни, кулемети — за основними (принаймні зовнішніми) параметрами була подібною. Навіть солдати — як російської, так і радянської армії — мали зовнішню схожість своїми шинельними скатками та обмотками на ногах. До того ж, війни відбувалися на одному й тому ж театрі воєнних дій і арміями тих само країн.

Однак якими різко несхожими були хід і результати обох кампаній! Якщо у Першу світову війну бойові дії на східному фронті не вийшли за межі Галичини та частини Прибалтики, найбільшим містом, здобутим німецькою армією, була Рига, а безповоротні людські втрати становили у російській армії 1,5 млн. чоловік, то у Другій світовій війні противник захопив близько 10% території велетенської країни, заглибившись на тисячі кілометрів і діставившись рубежів, недосяжних для жодного з ворогів — Волги та хребтів Кавказьких гір; безповоротні втрати Червоної армії були у 10 разів (!) більші, ніж у Першій світовій війні, військовополонених у 4 рази більше.

Для котрої з сторін невігідні такі співставлення — ясно. Проте, як це не парадоксально, в радянській історіографії вважалося, що Російська імперія вступила у Першу світову війну будучи до неї невідготовленою, і

що російська армія воювала незадовільно. Що ж до СРСР, то радянські історики утримувалися однозначно стверджувати, що країна вступила у Другу світову війну невідгодуваною (адже те й робила, що посилювала протягом двох передвоєнних десятиліть свою обороноздатність); на бойові дії радянських збройних сил в історичній літературі також нема якихось серйозних нарікань. Хоч, як відомо, історичні паралелі ризиковані, однак запропоноване порівняння не може не наводити на серйозні роздуми, і передусім над вірогідністю пресловутої тези: “ми були готові до війни, та не настільки, як цього хотілося б”.

Але сказати правду про затемнений бік історії війни це означало в період сталінщини взяти під сумнів правильність багатьох дій і рішень “вождя”, який “замкнув на собі” всю владу в країні, похитнути створеній пропагандою міф про нього як “геніального полководця усіх часів і народів”.

Вороже сприймалась правда і в значно пізніші часи, адже невідгодуною була вона системі авторитарної диктатури, підкріпленої єдинопартійною системою. Такою завжди була природа “змови умовчання”, засекречування правди про минулу війну. Спадкова ортодоксія в маніпуляціях партійно-державної верхівки історичною наукою зумовила деградацію останньої, призвела до різкого зниження її авторитету в колишньому радянському суспільстві аж до катастрофічного — за кордоном. Зарубіжні фахівці, не приховуючи зневаги до радянської історичної науки, називали її “картковим будиночком, який розвалюється при найменшому дотику фактів”.

Джерелознавство Великої Вітчизняної — міноване поле

Свідома і цілеспрямована деформація історичної правди почалася вже з перших днів війни проти фашистсько-

го агресора. Правлячій партійно-бюрократичній верхівці запровадження власної монополії на істину було необхідне для того, щоб приховати від народу допущені нею згубні прорахунки і помилки у підготовці та веденні війни. Тому замовчування і приписки при зображенні подій стали звичайною інформаційно-пропагандистською практикою, масштаби якої виходили далеко за межі потреб як у звичайній дезінформації противника, так і в зумовлених вимогами часу практично необхідних пропагандистських зусиль.

Надходження до широких верств населення відповідним чином обробленої інформації забезпечувало Радянське інформаційне бюро — спеціально створений для цього орган, підпорядкований безпосередньо ЦК ВКП(б). Його повідомлення та матеріали ставали основою розповсюджених пресою і радіо препарованих повідомлень, що у поєднанні з найсуворішою цензурою мали на меті викликати схвальну реакцію людей на усі без винятку воєнно-політичні заходи радянського уряду.

У такій спосіб уже у воєнні роки почала нагромаджуватися відповідна джерельна база. Надмірна політизація супроводжувала і цей процес. Документи здебільшого готувалися за певним трафаретом, коли жорстко дозувалося “вигідне” і “невигідне”, перемішувалися правдиві відомості і сфальсифіковані. Адже часто укладач чи то фронтового зведення, чи то довідки про роботу промисловості прагнув не стільки подати реальну картину, скільки “вписатися” у загальноприйнятту схему і догодити офіційним вимогам. Наслідком цього пристосуванства, а також неодноразового просіювання та “відбракування” у післявоєнну епоху архівних фондів з наступним усуненням невідповідних документів (особливо слід згадати дві великомасштабні кампанії — на початку 80-х рр. і напередодні розвалу СРСР — вилучень з партійних архівів подібних документів), що було поєднане з ретельною селекцією всіх без винятку збірників доку-

ментів, є те, що об'єктивне і реалістичне відображення події війни проти Німеччини залишається вкрай утрудненим. Найбільше це стосується фронтової та “зафронткової”, тобто партизанської, проблематики.

Тут же виникає і новий джерелознавчий аспект: як і ким формувалися ці документи. Виконавці, які склали незліченні “казенні папери”, були переважно відповідно орієнтовані на діючу повсюдно систему приписок, або, навпаки, — применшувань. Письменник Григорій Лобас у своєму фронтовому щоденнику писав про те, як готувалися “бойові зведення”: “Наприклад, після бою на полі залишаються чотири підбиті танки. Хто їх підбив — гармані, петеєрівці, чи вони підірвалися на мінах, — важко сказати. Та коли подавали дані наверх, кожен зараховував ці танки за свої. І виходило вже не чотири, а двадцять. Зрештою, цю цифру збільшували штабісти. У результаті виходило, що у німців на нашому напрямку усіх танків стільки не набереться, скільки підбито в одному бою” (Советская культура, 1990. — 5 травня).

По-своєму доповнює Г.Лобаса інший письменник-ветеран, Борис Вітман. Порівнюючи фронтові реалії з документальними даними, що є в архівах, у розпачі, а отже, і не без певного перебільшення, вигукує: “Я не вірю ніяким архівним документам, бо знаю, як закладалися в архіви ті дані, котрі потрібні. Архів нашіптовано брехнею. Багатоступінчаста брехня...” (Комсомольская правда, 1991. — 5 січня). З огляду на подібні коментарі знаючих людей думається, що навряд чи будь-коли стане пізнаною до кінця так звана сірячинна правда війни.

Тим самим “грибком”, що її література та її джерела, враженням виявився її жанр мемуаристики, за винятком хіба що лічених праць (О.В.Горбатова, М.Г.Кузнецова, О.Є.Голованова та деяких інших). У 60–80-і роки не було, мабуть, видавництва, де б не видавалися мемуари чи спогади учасників війни. І, як правило, усі вони рівнялися на провідне воєнне видавництво — “Воениздат”.

Продукція ж редакції “Воєнних мемуарів” цього видавництва створювалася за певними трафаретами, що майже виключали чесне і повноцінне відображення баченого і пережитого, утверджували принцип подачі лише “позитивних” прикладів, уникання самотійних, об’єктивних оцінок. Своєрідними гарантами ортодоксальності праць цього жанру виступали не їхні автори, а найчастіше так звані літературні записувачі, тобто професіонали, які не тільки володіли літературними навичками, а й знали, що “підє”, а що — ні.

Спотворення правди через мемуаристику зайшло так далеко, що жорсткому безцеремонному “редагуванню” її вихолощуванню живих авторських бачень було піддано навіть мемуари найвидатнішого полководця Другої світової війни маршала Г.К.Жукова “Спогади і роздуми”. У первісному варіанті рукопису викреслювалися цілі розділи, шматки, абзаци, фрази, слова. Деякі частини оригіналу було після читання в політбюро ЦК КПРС геть знято, а на полях напис: “Керуватися синім олівцем”. А поряд, як важке зітхання, слова маршала: “Це ж все було. Як же виключити такі важливі дані”.

Тяжко переживав непереможний маршал Жуков свою першу у житті капітуляцію. Тоді ж, мабуть, і визрів у нього, за свідченням письменника В.Карпова, заповіт майбутнім історикам: “Писати тільки мажорне — значить допускати великі погіршення проти правдивості. Прилизана і пригладжена історія слугуватиме негативну роль у розкритті ходу Вітчизняної війни” (В.Карпов. Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира. Знамя, 1989, №10, с.43). Недарма він, як свідчить той же В.Карпов, напередодні своєї смерті із сумом говорив: “Книга спогадів наполовину не моя” (Сельская жизнь, 1990. — 26 червня). Зрештою, редакцію “Воєнних мемуарів” у “Воєниздате” було закрито у так звані застійні часи.

Із засобів інформації та мемуарної літератури апробовані “вгорі” і нерідко препаровані версії тих чи інших подій, оцінки осіб перекочували у наукові праці. Вкладаючись в ідеологічну конструкцію сталінізму, ретельно відселекціонований фактаж містив бажані партійному керівництву версії подій та їх оцінки. Якщо у роки війни практика напівправди, міфологізації ще могла бути (враховуючи специфіку ідеологічної війни) якоюсь мірою визнана терпимою, то у повоєнний час вона ставала протиприродною, шкідливою. Однак, залишаючись частиною заходів, що забезпечували функціонування системи, вона вкоренилася на довгі десятиліття.

Політична заангажованість – найбільша вада вітчизняної історіографії

Насичення історіографії урізаною правдою, а також відвертою дезінформацією відбувалося цілеспрямовано і планомірно. Цьому сприяв не науково-дослідницький у повному розумінні слова, а швидше циклічний розвиток сталінсько-хрущовсько-брежневської історіографії за ювілейними датами. Саме таким чином створено величезний масив (понад 20 тис. монографій, книг, брошур загальним тиражем 1 млрд. прим.) так званої датської, тобто апологетично-парадної літератури. Хоч у цих працях суто фактичний матеріал загалом правдоподібний, він, проте, хибує на однібічність, а точніше – позитивізм, що само по собі не може не спотворювати реальності подій.

При усіх великих вадах історіографічного доробку радянських часів немає підстав оцінювати його однозначно негативно і твердити, що він, мовляв, зовсім непотрібний. Його безсумнівний позитив – націленість на виховання громадянських достоїнств: патріотизму, здатності до подвигу, вірності кращим традиціям визвольної боротьби. Щоправда, ці привабливі риси попередньої істо-

ріографії проглядаються, на жаль, пунктирно і здебільшого заглушаються відверто нав'язливим партійно-пропагандистським напучуванням, яке своєю фальшивою прямолінійністю омертвляло реалістичне підґрунтя багатьох праць з історії війни.

Так, якщо на рівні “фронтових епізодів” історію війни подано задовільно, то цього не можна сказати про розкриття сутності історичного процесу в цілому. Простежується закономірність: чим далі при висвітленні тієї чи іншої події або явища заглиблювався історик у їхній смисл, чим більше виходив на рівень політики, тим менш вневненою і чесною ставала його оповідь, тим обережнішими, декларативнішими, менш аргументованими і, зрештою, дедалі офіційними виявлялися висловлені ним міркування та висновки. Це пояснювалося тим, що розкриття питань, пов'язаних з політикою, вимагало від дослідника неухильного додержання жорстких норм заідеологізованої історіографії.

“Ідеологічна дисципліна” — це було головним критерієм творчої продуктивності дослідників. За таких умов дискусії, дебати з нез'ясованих питань не допускалися, та й були недоречні — їй без того усе було ясно. Оскільки науковий діалог у простінку між “можна” і “не можна” не міг бути плідним, йому взагалі не залишалось місця як такому. Історики не вміли і з різних причин уникали полемізувати, дискутувати — адже ця найскладніша форма наукової творчості не практикувалася й не заохочувалася.

Так і вийшло, зрештою, що відучені від полеміки, усвідомленого сприйняття нових наукових положень, самостійного їх осмислення і засвоєння, чимало українських істориків у нових історичних умовах, коли радянська історіографія зазнала фіаско, автоматично, без будь-яких дискусій або дебатів, без роздумів чи сумнівів, залюбки взяли на озброєння діаметрально протиле-

жні радянській доктрині ідеї та концепції, автоматично замінили плюси на мінуси і навпаки.

Найменше витримують критику, особливо з погляду розкриття політичного фону подій і явищ, праці з історії Великої Вітчизняної війни, створені в 70-і та у першій половині 80-х років. Неприйнятними є для сучасників як інтерпретація вміщеного в них фактажу, так і оцінки подій, теоретичні викладки, статистичний матеріал.

Підцензурній радянській історичній літературі притаманний однобічно позитивний підхід до висвітлення політики сталінського уряду у передвоєнний період. Вона, мовляв, велася в інтересах “усього миролюбного людства”. Саме у такому аспекті розглядалися, зокрема, дії СРСР, спрямовані на створення системи колективної безпеки, радянсько-німецькі переговори та угоди, заходи щодо обмеження сфери агресії тощо. Повністю виправдовувалася і схвально оцінювалася політика щодо Фінляндії та країн Прибалтики.

Усупереч фактам, підготовка СРСР до відсічі можливої агресії подавалася в літературі як “науково обгрунтована”, “глибоко осмислена” і “поступово реалізовувана” комплексна програма розв’язання соціальних, економічних, ідеологічних та суто воєнних завдань. За рамками наукового аналізу залишилися помилки й прорахунки у проведенні необхідної з огляду на неминучість війни воєнної конверсії економіки. Увага акцентувалася лише на позитивних результатах довоєнних заходів (індустріалізація та колективізація сільського господарства) для вирішення нагальних воєнно-економічних питань в екстремальних умовах війни 1941 – 1945 рр. Однак у тих самих працях зовсім замовчуються негативні і тривалі морально-психологічні наслідки насильницького проведення названих заходів. Форсована індустріалізація і примусова колективізація були не найліпшими сторінками в долях простих людей.

II. БОЛЬОВІ ТОЧКИ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРІОСОФСЬКОМУ ОСМИСЛЕННІ

Чого не сказали радянські дослідники про Червону армію та її противника

В історичних дослідженнях обминалося питання про згубний вплив жорстокої сталінської репресивної політики на моральний, матеріальний і оборонний потенціал суспільства напередодні війни. Ще кілька років тому громадськість мало що знала про масові репресії кінця 30-х років у країні і в армії, коли суспільство втратило сотні тисяч вкрай потрібних йому кваліфікованих спеціалістів, а збройні сили — практично всіх старших командирів та воєначальників. З армії було усунуто до 44 тис. чоловік командного складу, серед них майже 1800 найбільш досвідчених, теоретично підготовлених генералів. В розхід пущено 90% членів мозку армії — Головної військової ради. Переважна більшість усунутих з армії стала жертвами безприкладної сталінської м'ясорубки. На заміну їм масово висувалися віддані режимові кадри, як правило, невисокої кваліфікації.

Отже, історики не могли сказати правду. А вона була непривабливою. Наслідком таких деформацій у практиці воєнного будівництва стало зниження дисципліни та рівня бойової підготовки у військах. Малопідготовлений командний склад недооцінював сили ймовірного противника, який мав досвід ведення бойових дій у Західній Європі в 1939—1941рр. Переоцінювалася воєнна могутність СРСР та боездатність Червоної армії, широко культивувалися фальшиві настанови і стереотипи, що вводили в оману громадську думку: війна, мовляв, вестиметься “на чужій території”, “малою кров'ю”, “могутнім потрійним ударом” і т. ін. Про згубність для Збройних сил сталінсько-ворошиловської вакханалії

маршал Г.К.Жуков говорив: “Мало того, що армія, починаючи з полків, була значною мірою обезголовленою, вона була ще й розкладеною цими подіями. Спостерігалось страшне падіння дисципліни, справа доходила до самовільних відлучок, до дезертирства. Багато командирів почували себе розгубленими, нездатними навести порядок” (Симонов К. Маршал Жуков. Каким мы его помним. М., 1988. — С.128).

Нацистське керівництво, спостерігаючи через розвідувальні служби за станом Червоної армії, глузливо називало її “глиняним колосом без голови”. Перемога над Радянським Союзом уявлялася йому справою легкою й необтяжливою. “Досить лише штурхнути ногою двері і вся будівля завалиться”, — говорив Гітлер командуючому групою армії “Південь” фельдмаршалу Рунштедту. Гітлеру вторував начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Гальдер: “Радянська Росія все одно, що віконне скло, варто тільки раз вдарити кулаком і все розлетиться на шматки” (Центральний державний архів Росії. Ф.7445. — Оп.2. — Д.104. — Л.11).

У працях радянських дослідників переважала тенденційність при висвітленні подій, недооцінювалися, зокрема, бойові можливості, військове мистецтво і здобутки вермахту. Знову ж таки з кон’юнктурних, пропагандистських міркувань склалася традиція показувати ворожих солдатів та офіцерів недолугими боягузами і кримінальниками. І тут не обійшлося без настанов “вождя”. У наказі наркома оборони Й.Сталіна від 1 травня 1942р. говорилося, наприклад: “...Так звана хоробрість німецького офіцера є річ дуже відносна... Німецький офіцер проявляє хоробрість, коли він має справу з беззбройними військовополоненими та мирним цивільним населенням, але його покидає хоробрість, коли він стає перед лицем організованої сили Червоної армії. Пригадайте народну приказку: “Молодець проти овець, а проти

молодця — сам вівця” (Сталін Й. Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. К., 1950. — С.50—51).

Лише останнім часом крізь товщу пропагандистського туману почала проступати більш-менш правдива картина того, що являли собою німецькі збройні сили періоду Другої світової війни. З огляду на об'єктивну інформацію, німецькому солдатowi важко відмовити у бойовому хисті, військовому вишколі й особистій хоробрості, а офіцерам і генералам — у високому професіоналізмі.

Німецький військовослужбовець був зорієнтований нацистською стратегічною концепцією на гранично жорстокі методи ведення бойових дій. Тотальною пропагандою у його свідомість всіляко утовкмачувався замішаний на слов'янофобії та антибільшовизмі “образ ворога” — солдата Червоної армії. Нацистська стратегічна концепція, на базі котрої відбувалася підготовка до нападу на СРСР й саме ведення війни, зводилася до простої формули: “завоювати і знищити”. Сам фюрер, він же і верховний головнокомандуючий, не втомлювався наголошувати, що йдеться про особливу, ідеологічну війну, про боротьбу на знищення. Ці ідеї знаходили відповідне втілення у наказах командуючих військами. Генерал-полковник Гот у листопаді 1941р. у своєму наказі по 17-й армії групи армії “Південь” наголошував: “Ця боротьба може закінчитися тільки знищенням тієї чи іншої сторони, ніякої згоди бути не може” (Война Германии против Советского Союза, 1941—1945, Берлин, 1991. — С.7). Нацистським керівництвом все робилося, аби німецький солдат був не тільки лютим і жорстоким, а й краще озброєним, професійно підготовленим, дисциплінованишим, ніж радянський. До того ж, найчастіше мав незрівнянно ліпші екіпіровку, харчування, побутові умови.

Краще за інших про армію противника сказав той же Г.К.Жуков: “Треба оцінити гідно німецьку армію, з якою нам довелося зіткнутися з перших днів війни. Ми ж не перед дурниками відступали по тисячі кілометрів, а

перед найсильнішою армією світу. Треба ясно сказати, що німецька армія на початок війни була краще нашої армії підготовленою, навченою, озброєною, психологічно більш готовою до війни, втягнутою у неї... Треба також визнати, що німецький Генеральний штаб і взагалі німецькі штаби тоді краще працювали, ніж наш Генеральний штаб, і взагалі німецькі командуючі у той період краще й глибше думали, ніж наші командуючі” (Советская культура, 1988. — 23 серпня).

Вивчити військовий механізм супротивної сторони важливо не тільки для оцінки минулих подій, а й для висновків на майбутнє. І не слід боятися того, що правда про першокласну німецьку армію принизить бойову славу її переможника колишніх радянських Збройних сил. З цього приводу зауважив Костянтин Симонов: “Так, ворог був звитяжний, — тим більша наша слава”.

Неможливо, звичайно, заперечувати того, що гітлерівська армія, орієнтована злочинним урядом на тотальні і вкрай жорсткі методи ведення бойових дій на фронті, а також на терор щодо місцевого населення, залишила по собі зловісну пам'ять. Але нині, коли у пострадянському суспільстві ослабнув “фактор заляканості”, виявляється, що в людей, які пережили лихоліття війни та окупації, поряд із жахливими споминами пам'ять зберегла й неподільні факти співчутливого ставлення до них з боку тих німецьких солдатів та офіцерів, які не піддалися расистській пронаганді, залишилися порядними людьми. Отже, “обличчя ворога” історикам належить розкрити врівноваженіше.

Однією з конструктивних вад радянської історіографії було зведення в абсолют вимушеної відмови дослідників від розгляду ряду “незручних” проблем, зокрема тих, що стосувалися справжніх причин і обставин полонення величезних контингентів військовослужбовців Червоної армії та подальшої їхньої долі. До заборонених належали також такі теми, як соціальна і політична база досить

поширеного колабораціонізму, дії численних місцевих антирадянських формувань на боці противника і т.ін.

*Сталін: "Досягти мети,
не рахуючись з жертвами"*

Предметом особливої пильності радянської цензури були дані про людські втрати Червоної армії, з одного боку, і німецької – з другого. В літературі всіляко підтримувалася фальшива думка, що людські втрати СРСР не були надмірними, вони, мовляв, принаймні не перевищували втрат противника. Причому це питання набуло яскравого політичного забарвлення: співвідношення людських втрат мало служити вирішальним аргументом на користь офіційної версії радянської історіографії про "високий рівень" сталінського керівництва армією у війні проти Німеччини. В усякому разі замовчуванням та підтасовуванням статистичних даних урядові кола, а за ними її офіційні історіографи у жодному з препарованих під кон'юнктуру версію питань не пішли так далеко, як у цьому. В лютому 1946р. Сталін визначив радянські бойові безповоротні втрати у 7 млн. чоловік. Незабаром член політбюро ЦК ВКП(б) М.О.Вознесенський назвав іншу кількість загиблих – 15 млн. Згодом М.С.Хрущов "пустив по світу" ще одну цифру: 20 млн. чоловік втратив Радянський Союз з 1941 по 1945р., Л.І.Брежнев "уточнив" – "понад" 20 млн.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років група дослідників Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР, застосувавши нові методи підрахунків, дійшла висновку, що втрати (на фронті і на окупованій території) становили загалом 26–28 млн, причому бойові – 8,6 млн. чоловік. Решту, тобто приблизно 20 млн. чоловік, було механічно віднесено до втрат цивільного населення на окупованій німцями території. Щоправда, дослідники при цьому "забули" одну "дрібничку". З 1942

по 1946р. на визволеній від фашистів території працювала створена Верховною Радою СРСР Надзвичайна державна комісія з питань встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів та їхніх поплічників. Вона аж ніяк не була зацікавлена у применшенні масштабів нацистських злочинів і найретельнішим чином підсумувала 54 тис. актів нацистського терору щодо мирного населення на окупованій території СРСР. Вважалося, що від рук окупантів загинуло принаймні 10 млн. чоловік, жінок, дітей, стариків. Ці матеріали комісії розглядалися на Нюрнберзькому судовому процесі як звинувачувальні.

❖ Вишикає запитання: за рахунок яких нових втрат пропонується цю і без того величезну цифру подвоїти? Хіба за повоєнні десятиріччя знайдено нові численні масові поховання жертв нацистських злочинів, нові Бабині Яри? Про такі факти ні дослідникам, ні комусь іншому не відомо. Оті кілька могильників, що виявлено останнім часом (Биківня, Дем'янів Лаз та ін.), не є, як відомо, злочинними гітлерівців.

❖ Отож, наведена цифра бойових втрат Червоної армії довір'я у багатьох дослідників не викликає. Принагідно зауважимо, що з цими даними дисонували інші, зафіксовані безпосередньо картотекою Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації й обнародовані тоді ж керівником Головної редакційної колегії української "Книги пам'яті" генералом армії І.О.Герасимовим. Ось вони: за період з 1941 по 1945р. безповоротно втрачено 16,2 млн. рядових і сержантів, 1,2 млн. осіб офіцерського складу, 3–4 млн. тих, хто пропав безвісти.

❖ Між тим, дані, що з'явилися у наступні роки, не тільки не внесли ясності у животрепетну проблему, а її загострили її. 8 травня 1993р. в газеті "Известия" подано абсолютні цифри безповоротних втрат діючої армії за 12 місяців одного лише 1942р. Підсумок — 5888236 жит-

тів просто приголомшує. І це тільки за один з чотирьох років війни! Але незабаром та сама газета опублікувала інше, не менш драматичніше повідомлення: згідно із загальним підсумком 700 "Книг пам'яті" Російської Федерації, кількість загиблих у бойових діях 1941-1945 рр. становила 17,5 млн. (Известия. 1994. — 21 червня). Зверніть увагу: це лише по Росії. Наводимо ці цифри без коментарів, бо й так цілком зрозуміло, що вони також, м'яко кажучи, ставлять під сумнів наведені вище офіційні дані Міністерства оборони СРСР.

У березні 1995р. в рамках відзначення 50-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною в Москві було проведено наукову конференцію "Людські втрати у Другій світовій війні". На жаль, це найболючіше з усіх питань минулої війни залишилось відкритим. Міністерство оборони Російської Федерації, яке представляв генерал-полковник Г.Ф.Кривошеев, подало підсумкові таблиці, з яких випливало, що безповоротні втрати Збройних сил у 1941—1945рр. становили 11944,1 тис. чоловік, але фактично, за роз'ясненням Г.Ф.Кривошеева, вони становили 8668,4 тис., бо 2775,7 тис. чоловік було виключено з числа втрат (це колишні військовополонені, оточенці і ті, хто пропав безвісти) як такі, що вже один раз начебто зараховані до числа безповоротних втрат.

Усього за 1941—1945рр. було залучено до Збройних сил (за винятком повторно призваних) 34476,7 тис. чоловік. Цифрою ж загальних людських втрат визнано 37,2 млн, а після вирахування померлих через підвищену смертність дітей і кількості померлих у воєнні роки порівняно з рівнем мирного часу (1940р.) остаточно людські втрати від війни на конференції підтверджено цифрою — 26,6 млн. чоловік (з них 20 млн. чоловіки, решта — жінки).

Менш з'ясованим є український аспект проблеми людських втрат. Так, загальновідомо цифру втрат населення України за період фашистської окупації (вбито і замуче-

но цивільного населення — 3898457 чоловік, військово-полонених — 1366588 чоловік) отримано не науково-аналітичним, а директивним порядком, як це було прийнято у 60-і роки, коли створювався тритомник “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні”, у якому вміщено ці дані. І можна припустити, що до першої цифри включено і природні втрати населення з 1941 по 1944р.

Не менше виникає запитань і при з'ясуванні фронтових безповоротних втрат військовослужбовців — вихідців з України. За даними редакції української “Книги пам'яті”, усього на фронтах війни загинуло 3 млн. чоловік. За достовірність цієї цифри, природно, ніхто не ручається. Останнім часом введено в науковий обіг нові дані загальних безповоротних втрат громадян України — воїнів Червоної армії — 3,5 млн. чоловік (Муковській І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни. К., Книга пам'яті України. — 1997. — С.547).

Втім застаріла проблема людських втрат України ще потребує спеціального і ґрунтовного дослідження. Важливою у цьому зв'язку є і проблема кількості загиблих у боях вояків Української повстанської армії, як, зрештою, і тих, хто сконав від голоду і непосильної праці у Німеччині (“остарбайтер”), а також тих, чие життя перервалося передчасно під час боротьби проти так званих українських буржуазних націоналістів у Західній Україні та тих, хто загинув від їхніх рук.

Власне кажучи, до статистики нічого нового згадана конференція не внесла. Щоправда, дисонансом загальноприйнятим версіям прозвучала на ній заява представника Інституту документалістики Головархіву Російської Федерації, який з посиланням на новітні методики і комп'ютерну систему підрахунків банку статистичних даних твердив, що безповоротні втрати військовослужбовців Червоної армії (фронтові, санітарні, а також загиблі

військовополонені) становлять 19,5 млн. чоловік (ще одна сенсація!).

У цьому ж контексті звертає на себе увагу й те, що до останнього часу вітчизняні наукові джерела уникали називати бойові втрати німецької армії. Лише нещодавно такі дані — 7,4 млн. чоловік — з'явилися у науковій пресі. А загалом фашистський блок, за даними дослідника М.А.Гареева, втратив близько 10 млн. чоловік. Є й інші, а саме те, що німецька армія втратила на східному фронті 2,5 млн. (і близько мільйона військовополоненими — до 9 травня 1945 р.) і на інших фронтах — 1,5 млн. чоловік.

Питання, пов'язане з втратами збройних сил Німеччини у Другій світовій війні, також розглядалося на згаданій московській конференції. Ось які дані було запропоновано щодо втрат на східному фронті: безповоротні німецькі втрати 6549956, союзників Німеччини — 1468145, у тому числі вбито, померло від ран і хвороб, пропало безвісти — 3024576 (Німеччина) і 668163 (союзники), потрапило у полон — 3525380 (Німеччина) і 799982 (союзники). Між тим, серед сучасних російських воєнних істориків продовжує побутувати думка, що протягом усієї війни німецькі втрати були значно нижчими, ніж радянські (на початку війни 1:3, наприкінці — 1:2).

Безсумнівною є те, що Сталін воював за принципом “з втратами не рахуватися” (згадаймо відомий його афоризм: “Коли гине одна людина — це трагедія. Коли гине тисяча — це статистика”). Цього він домагався і від командного складу армії. Недарма ж спостережливі письменники-фронтовики в один голос саме воєначальників звинувачують у надмірно високих людських втратах. “Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!” — емоційно зітхає Олександр Довженко у своєму щоденнику під час перебування на Південно-Західному фронті у 1942р. (Довженко Олександр. Україна в огні. —

С.190–191). Довженкові слова можна проілюструвати спогадами В'ячеслава Кондратьєва: “Воювали ми, звичайно, безграмотно. Абсолютно не рахувалися з втратами. Це також продукт сталінської ідеології. Не шкодували людей до війни, що ж їх жаліти на фронті! Слова “за будь-яку ціну” пам'ятає, мабуть, кожен фронтовик” (Собеседник, 1989, №19. — С.12). В.Кондратьєву вторить І.Сельвінський, коментуючи катастрофу Кримського фронту: “Вишні бездарні і малограмотні наші генерали, котрі бояться Сталіна більше, ніж ворога” (ЛГ-Досьє. — 1990. — Червень. — С.6.).

Враховуємо ще й те, що з цими думками радянських письменників перегукуються спостереження німецьких солдатів. Ось що згадував 77-річний ветеран вермахту Вернер Кислінг: “Нас вражало водночас безжальне ставлення своїх же до російського солдата і його неймовірна мужність” (Труд. — 1991. — 15 червня).

Не викликає сумніву те, що чимало генералів, аби виглядати в очах “вождя” несхибними й твердими сталінцями, бездумно виконували його настанови, часто-густо безглуздо збільшуючи і без того непомірні людські жертви (воно ж, звісно, “за ціною не постоїмо!” — принцип який перенесено і в мирне життя). Відомий радянський воєначальник генерал армії М.Г.Ляшенко визнавав: “Справді, у тій війні було багато смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну” (Сторінки історії України. ХХ століття. К., 1992. — С.146). Зневажливе у багатьох випадках ставлення до “живої сили”, тобто до життів солдатів та офіцерів, виявлялося навіть у тому, що нерідко у зведеннях про втрати спочатку подавалися дані про бойову техніку, а вже потім — про загиблих людей.

Особливо гостро сприймав цю зневагу до загиблого покоління емоційний О.П.Довженко. “Я учора був на параді перемоги на Красній площі. Перед великим Мав-

золеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що шапки більше ніхто не зняв. Не було ні паузи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали як про поняття". Так записав Олександр Петрович у своєму щоденнику 25 червня 1945р. (Довженко Олександр. Щоденник. — Дніпро. — 1989. — №7. — С.74).

Не можна обійти і проблему "безвісти загиблих". Звичайно, ця категорія втрат є характерною для будь-якої війни. Але коли йдеться про мільйони, то ніяк не можна позбутися почуття гіркоти за якимсь, сказати б, тотальне приниження людини в солдатській шинелі протягом усього періоду цієї страшної війни, якимсь ніби глумливе ставлення до її життя з боку тих, які вважали себе мудрим стратегами і дозволяли собі маніпулювати долями інших так, як їм на якийсь момент заманеться. На жаль, не можна відкинути відчуття того, що чимало воєначальників і командирів усіх рангів не виявили справжньої турботи про життя й здоров'я своїх підлеглих, воювали, "гарматним м'ясом".

А в самій проблемі "безвісти загиблих", крім усього іншого, проглядається певною мірою блюзнірська штучність, створена одними по відношенню до інших. Підтвердження цьому знаходимо хоча б у такому факті. Одразу ж по війні численні похоронні команди на всій території бойових дій, особливо у Польщі та Німеччині, робили масові "братські могили" радянських воїнів шляхом ліквідації індивідуальних поховань. І як часто, на жаль, під час таких перепоховань відомі назавжди ставали невідомими, хоч були тоді ще всі підстави піти у небуття з власним ім'ям.

Думається, що проблема “ціни перемоги” за нинішніх умов є занадто складною як у статистичному, так і в політичному відношеннях. Якийсь шанс, можливо, з’явиться, коли будуть обнародовані й осмислені статистичні дані як про німецькі, так і про радянські втрати під час воєнних кампаній та найбільших битв. Але оскільки “баланс крові” дасть змогу судити про рівень воєнного мистецтва та військовий хист генералів воюючих країн, на відвертість заангажованих демографів вряд чи варто покладати надію.

Зрештою, зрозуміло: справжні втрати і України, і Радянського Союзу в цілому у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах ніколи вже остаточно не будуть з’ясовані — надто багато часу минуло відтоді і надто товстий шар різного роду напластувань огортає цю проблему. І як тут не згадати старовинне: “Про війни мовиться брехня, та правду знає вороння”.

Втіхою, можливо, буде одне: усвідомлення того, що яких би величезних людських жертв не зазнав переможець — Радянський Союз, його поразка у війні з фашистськими претендентами на світове панування німецької “раси панів” мала б ще більш страхітливі наслідки, тожні катастрофі планетарного масштабу.

“Персони грата” і “персони нон грата” в історіографії

Об’єктивному розкриттю історичного процесу в усій його складності та розмаїтті постійно перешкоджає зведення у норму суб’єктивістський підхід. Свій практичний прояв він дістав передусім в абсолютизації ролі діячів, які в той чи інший період перебували на найвищих партійних та державних посадах, а також у відповідній кореляції історичних подій. Це виявилось, з одного боку, у надмірному звеличенні діянь окремих особистос-

тей, а з другого — у переоцінці значущості самих подій, до яких вони так чи інакше були причетні.

У 60-і роки, наприклад, суб'єктивістських деформацій зазнало висвітлення в літературі теми оборони Києва. Усіляко акцентувалося на її тривалості, героїзмі захисників, що, безумовно, відповідає історичній правді. Однак безпідставне перебільшення ролі М.С.Хрущова у згаданих подіях мало відверто кон'юнктурний характер. У 1964р. йому несподівано присвоїли звання Героя Радянського Союзу. Йшлося, безперечно, про невиправданій сплеск звеличення досить скромної особи військового діяча, який за кілька років до того сам був ініціатором розвінчання культу Сталіна.

Що ж до оборони Києва і ролі в ній Хрущова, то в цих подіях затушовувалися трагічні моменти: катастрофа Південно-Західного фронту, оточення чотирьох армій з наступним взяттям у полон — за радянськими даними 456 тис., за німецькими — 665 тис. чоловік. До усього цього був причетний М.С.Хрущов як член Військової ради Південно-Західного напрямку. Як нещодавно стало відомо, на початку серпня 1941р. Хрущов твердо запевнив Сталіна, що не допустить форсування Дніпра, оточення її захоплення німцями Києва. Згідно зі звичаями, заведеними у Кремлі, керівник українських комуністів впевнено доповів “хазяїнові” про те, про що той волів почути. Сталін, у свою чергу, маючи такі запевнення і знаючи, що Київ захищають досить великі сили, з цілковитою підставою вимагав успішно обороняти столицю України. Через два тижні німецькі війська майже безперешкодно форсували великими силами Дніпро, здійснили оточення Києва, чим вирішили долю і його, і Південно-Західного фронту.

Хрестоматійним прикладом кон'юнктурної вакханалії у висвітленні воєнних подій на догоду черговому “хазяїнові” партії і країни стала в подальшому переоцінка значення далеко не першорядної ділянки радянсько-

німецького фронту в районі Новоросійська. Заодно без усякого почуття міри було гіпертрофовано й досить скромну у цих подіях роль Л.І.Брежнева. “Велика війна на Малій землі, очолювана полковником Брежневим”, — у такому жарті народ висловив своє ставлення до незграбних, а нерідко просто безглузвих підтасовок історичних фактів.

Вульгарною кон'юнктурщиною у персоналіях позначені навіть фундаментальні історичні праці того часу. Ось, наприклад, як розподілено головні персоналії у третьому томі об'ємної колективної праці “Украинская ССР в Великой Отечественной войне” (К., 1975). Прізвище Верховного головнокомандуючого Й.В.Сталіна згадано 5 разів, командуючого 1-м Українським фронтом маршала Г.К.Жукова — 8. А от прізвище члена Військової ради цього фронту, єдиного фронтовика з членів політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова, який після свого сумнозвісного “падіння” встиг уже піти з життя, у томі взагалі не згадується. Зате найчастіше подибуємо на сторінках книги прізвище начальника політвідділу однієї з армій Л.І.Брежнева — 12 разів! Ну як не пригадати: “Час робить своїх героїв”.

Непомірне звеличування значущості тих чи інших керівних осіб — нерідко, як бачимо, посередніх й обмежених постатей — тягнуло за собою недооцінку, а то й приниження ролі народних мас у війні. Наслідком було те, що виклад подій, по суті, не персоніфікувався. В історичних працях люди згадувалися переважно в описах героїчних вчинків і, до того ж, у вигляді реєстрів прізвищ, розміщених відповідно до посадових, соціальних категорій, заслуг тощо. Наукові праці рясно нашпиговано безликими прізвищами, а не людськими особистостями. Будь-яке з них, як деталь механізму, можна безболісно замінити на інше, що на даний кон'юнктурний момент є більш придатне. До того ж, подвиги героїв-фронтовиків — стереотипні.

Боязнь авторів відійти від пропагандистських трафаретів спричинилася до того, що унікальним фактам, як правило, не знаходилося місця як нетиповим. Навіть полководці та воєначальники не удостоювалися персональних характеристик і подавалися в наукових працях так само невиразно, як і рядові воїни. А тим часом кожному з них були властиві свої особисті неповторні риси, кожен з перебігом воєнних дій зростав і мудрішав як командир, нерідко знаходив власні специфічні методи ведення бойових операцій.

У своєму однобічному захопленні висвітленням жертвності, героїзму Червоної армії радянські історики уникали показувати інші, менш вигідні сторони її життєдіяльності, а відтак і складний процес, так би мовити, реабілітації після поразок на початку війни. Обезголовлена ще у передвоєнні роки і, по суті, втрачена в 1941р. кадрова армія відновлювалася у ході бойових дій. На командирські посади було висунуто велику кількість військових діячів воєнного часу, серед яких виявилось чимало людей, які виробили власний почерк військового будівництва й очолили нову армію — армію перемоги.

Командуючий 1-м Українським фронтом маршал І.С.Конев, наприклад, відзначався тим, що завжди прагнув по можливості уникати бойових дій у містах, чим і рятував їх від зруйнування (Харків, Львів, Краків). Командуючий 3-м Українським фронтом маршал Ф.І.Толбухін уміло маскував напрям головного удару, створюючи імітацію масового наступу на іншій ділянці фронту (визволення Мелітополя, Криму) і т.ін.

Що ж до суб'єктивістських захоплень істориків, то вони сягали так далеко, що історія бойових дій на фронтах війни була наче поділеною на гласну й негласну. До першої належали операції і битви, які для радянської сторони завершилися успішно, до другої — невдалі чи незавершені. Останні або взагалі не розглядалися, або ж описані побіжно і вкрай стисло (катастрофи 1941-1942рр.

на території України, трагедія Кримського фронту тощо).

Наслідком персоніфікаторських збочень у методології було те, що в працях істориків не дістали навіть належного висвітлення, не кажучи вже про глибокий аналіз, проблеми життя народу воєнних часів, зокрема його соціального становища і побуту. Відповідальність за тягар воєнного лихоліття покладалася виключно на противника. Про власні прорахунки й помилкові рішення не прийнято було згадувати (створення “зони пустелі” перед відступом радянських військ у 1941р., пожежі у Києві і руйнування Хрещатика та прилеглих вулиць, окремих пам’яток архітектури, масові каральні заходи німців щодо населення внаслідок партизанських дій і т.ін.).

*“Геніальний полководець
всіх часів і народів”?*

І понині спірною у громадській думці залишається роль у війні проти фашистського агресора керівника Радянської держави, комуністичної партії та Збройних сил Й.В.Сталіна. Від неймовірної гіперболізації у воєнні та повоєнні роки (“найбільший полководець усіх часів і народів”), через замовчування протягом наступного періоду нашої історії і аж до повного заперечення, зрештою, будь-якого позитиву в його діяльності, формування поспіль негативного образу в наші часи — такою химерною є парабола прижиттєвої та посмертної долі одного з найвсевладніших диктаторів в історії ХХ ст., який суттєво вплинув на його хід.

Прагнення усі поразки та прорахунки системи приписати одному Сталіну зрозуміти можна. Адже згідно із законами цієї системи він перебрав на себе абсолютну владу в країні, особливо у Збройних силах як їх Верховний головнокомандуючий, йому приписувалися усі успіхи і перемоги. Отже, в очах громадськості ніс абсолютну

відповідальність за все без винятку. Якщо спробувати стати на шлях пошуку збалансованої відповіді на це непросте питання, то тут треба звернутися до проблеми керівництва війною радянського народу проти фашистських агресорів, яка в оновленій вітчизняній історіографії мусить постати в усій гостроті й актуальності. Її специфіка полягає у тому, що вона уособлюється у фігурі Сталіна. І ніде, очевидно, немає більшої розбіжності в оцінках ролі персонального керівництва війною, як в оцінці Верховного Головнокомандуючого.

Найірізкішою з відомих є оцінка сталінського керівництва його британським колегою У.Черчіллем. Він твердив, начебто щодо стратегії і політики, з одного боку, і далекоглядності й компетентності — з другого, “Сталін зі своїми комісарами виявився найбездарнішим партачем Другої світової війни”. Деяко м’якшою від Черчілевої, але близькою за суттю, є характеристика Верховного Головнокомандуючого Сталіна, дана його заступником тилу Червоної армії генералом А.В.Хрульовим: “Сталін подекуди давав найсуперечливіші вказівки, що взаємно виключали одна одну”. А маршал І.С.Конев згадував, як у розмові зі Сталіним у жовтні 1941р. останній сказав про себе в третій особі: “Товариш Сталін не зрадник, товариш Сталін не перекінчик, товариш Сталін — чесна людина, вся його помилка у тому, що він занадто довірився кавалеристам...” (Н.Павленко. На першому етапі війни. Коммунист. — 1988. — № 9. — С.90).

Більш зваженою й безсторонньою є оцінка керманича Сталіна його заступником маршалом Г.К.Жуковим: “Сталін, безумовно, був сильною особою... Будучи Верховним Головнокомандуючим, він, звичайно, керував воєнними діями не за глобусом, як це твердить Хрущов. Але його підготовка на початок війни базувалася головним чином на досвіді громадянської війни. До сучасної війни він не був підготовлений, а звідси і розгубленість, і невміння оцінити обстановку, і найнезграбніші пропра-

хунки й помилки. Усе це згубно позначилося на низці операцій у перший період війни. Але у дальшому він набув досвіду, навичок і вміло керував Збройними силами. Що ж до його людських якостей то, як і інші, хто знав його, можу сказати про його брутальність, нетерпимість, різкість. Хоча під час війни, як я переконався, з ним можна було і посперечатися. Як би там не було, я вдячний йому за те, що він у другій половині сорокових років не віддав мене до рук Берії” (Военно-исторический журнал. — 1995. — № 3. — С.45).

Місце і роль Сталіна в історії, зокрема у роки війни проти фашизму, пов'язують з роллю керівної в суспільстві сили — Комуністичної партії. І тут, на жаль, також не буває без крайнощів. Наприклад, О.М.Яковлев, колишній член політбюро ЦК КПРС, твердить, що під час війни Радянського Союзу проти Німеччини “найбільш антинародною силою була ВКП(б), вона ж КПРС” (Русская мысль (Париж). — 30 ноября — 6 декабря 1995). У цій заяві, як на наш погляд, знову ж таки неправомірно ототожнюється “керуючий Сталін” з “воюючою партією”, що втратила на фронтах війни близько 7 мільйонів своїх членів. (Отечественная история, 1998, №4, с.102). До речі, і тут компартійна історіографія напортачила, назвавши чисельність загиблих на фронті комуністів усього близько двох мільйонів.

Що ж до авторитарної й тиранічної вдачі Сталіна, то, ясна річ, вона не могла не бути гальмом у згуртуванні народу та у військово-політичній підготовці країни до повномасштабної відсічі агресорові. Персональну відповідальність за скоєне він несе як особа, яка порушивши будь-які норми людської та партійної моралі, прийшла до влади й очолила пануючий режим, безоглядно та безконтрольно правила величезною країною. Спроби тих, хто намагається заперечувати персональну відповідальність Сталіна за злочини та прорахунки, безпідставні. Можна уявити таку ситуацію, що напередодні бою пев-

ний військовий підрозділ виявився у безладді: офіцери відсутні, бійці не здатні скористатися зброєю і не готові до бою, розвідка не налагоджена, а вартові заснули. Природно, виникає запитання: хто винен у поразці цього підрозділу і кого повинен карати військовий трибунал? Відповідь ясна: винен командир, і його місце — на лаві підсудних. Сталін якраз і був тим “командиром”, який повинен нести відповідальність за неготовність армії і країни до війни. І цим сказано все.

*Союзники по коаліції:
друзі чи вороги?*

Однозначно суб’єктивістською є тенденція (вона міцно вкоренилася у радянській історіографії в часи “холодної війни” з Заходом) подавати розгром “третього рейху” винятково як заслугу Радянського Союзу. Справді, СРСР відіграв вирішальну роль у розгромі Німеччини. Протягом перших трьох років війни на радянсько-німецькому фронті знаходилося дві третини усієї німецької армії. Найбільших втрат вермахт зазнав на радянсько-німецькому фронті — вони були вчетверо вищі, ніж на західноєвропейському, середземноморському та північноафриканському театрах воєнних дій. За час війни радянські війська знищили, взяли в полон або розгромили основні сили Німеччини та її союзників.

Однак абсолютизувати вклад Радянського Союзу у Перемогу не можна, оскільки СРСР був одним з членів антигітлерівської коаліції. Так, він посідав у цьому альянсі провідне місце, але ж на таку саму роль претендували США і Великобританія. Чому тоді роль останніх розцінювалась у радянській літературі традиційно негативно? І своїх зобов’язань не виконували, і гострих ситуацій уникали, і взагалі тільки й мріяли, аби якось нашкодити інтересам СРСР. Ставлення ж останнього до союзників завжди подавалося як незмінно бездоганне.

Безсумнівним є те, що керівні кола союзних країн у своїх діях виходили передусім з власних егоїстичних інтересів. Але дії союзних держав на фронтах Другої світової війни відігравали значно більшу роль, ніж про це повідомлялося у радянській літературі. Найпереконливішим прикладом тут може слугувати Нормандська десантна операція союзників 1944р. У вітчизняній історіографії Другої світової війни справедливо підкреслювалося, що англо-американські війська, діючи у порівняно сприятливих умовах, зазнавали великих втрат, тому що просувалися надто повільно, а отже, захопили плацдарм менший, ніж планували. Однак замовчувалося те, що це була одна з найбільш вдалих операцій у світовій військовій практиці. Бездоганно спланована й організована, вона стала певною мірою взірцем великомасштабних операцій такого роду. Не повідомлялося, звичайно, про те, що ця операція сприяла успішному проведенню таких воєнних кампаній на радянсько-німецькому фронті, як завершення визволення України і Білорусії, оскільки значною мірою відволікала увагу командування німецької армії, сковувала її резерви.

Воно й насправді так. Але тенденція до врівноваженості, властива сучасному поглядіві вітчизняних дослідників на Нормандську операцію, на жаль, не є характерною для зарубіжних оцінок цієї події. Розповідають, що ще в 1984р., перебувши на 40-річчя висадки союзних військ у Нормандії, Рональд Рейган, вибираючись з вертольота, який доставив його на "місце бойової слави", не зміг стримати подиву, коли побачив групу радянських військових, запрошених на ювілей: "А росіяни що тут роблять?". Сказано було від широкого серця — дійсно, що їм було там робити: це ж не Червона армія, яка розпочавши на 12 днів раніше запланованого строку грандіозний наступ від Балтики до Карпат і заплативши за це додатковими тисячами загиблих солдатів та офіцерів, вряту-

вала і знамениту Норманську операцію, і самих союзників від катастрофи.

Прикро нині читати у зарубіжній пресі оцінку відкриття “другого фронту”, дану вищими посадовими особами Сполучених Штатів Америки, як “поворотного пункту у ході Другої світової війни”. Сказано так, наче переважна більшість німецьких дивізій перебувала не на Східному фронті, начебто не було ні Московської, ні Сталінградської, ні Курської битв, які остаточно вирішили долю вермахту, наче не на радянсько-німецькому фронті було розгромлено у чотири з лишком разів більше ворожих дивізій, ніж на Західному. “Необхідно пам’ятати, — писав англійський історик А.Тейлор, — що коли японці завдали удару по Перл-Харбору, німці вже були зупинені під Москвою; коли англійці перемагали під Эль-Аламейном, Сталінград знаходився в облозі, і коли англо-американці висадилися в Сицілії, росіяни вигравали битву під Курськом... (Taylor A. The second World War. London; Hamilton, 1975. P.10).

Негласним правилом для радянських дослідників, які розробляли тематику історії Другої світової війни, було приниження значення матеріальної допомоги, яку надавали СРСР союзники. Її, як правило, обов’язково співвідносять із загальними військовими потребами Радянського Союзу та його виробництвом. І в цифровому порівнянні вона, справді, програє. Але якщо казати правду, то допомога союзників (майже 22 тис. літаків, 16 тис. танків і бронемашин, близько 600 бойових кораблів, 410 тис. автомашин, а також 15 млн. пар взуття, 35 тис. радіостанцій, 1 млн. тонн зерна, 730 тис. тонн консервованого м’яса і т.ін.) відіграла-таки свою роль у тому, що Червона армія зуміла вистояти під ударами переважаючих сил німецької армії аж до завершення перебудови економіки та відновлення військово-економічної бази країни. Особливо цінною була ця допомога у першій, найважчій період війни (скажімо, в ході контрнаступу

радянських військ під Москвою, коли виробництво на вітчизняних заводах у зв'язку з евакуацією впало до найнижчих показників), а також у повоєнні роки, коли треба було долати розруху, а населення потерпало від нестачі продовольства, одягу і медикаментів (план ЮНРРА).

Так, допомагаючи стікаючому кров'ю народу, який прийняв на себе основний удар фашистських агресорів, союзники думали, як завжди, передусім про власний інтерес. Але ж без цієї допомоги нам було б ще важче. Не будемо цього забувати...

Камінь спотикання української історіографії

Серед багатьох тем, які не можуть викликати почуття задоволення повноцінністю наукового аналізу чи-то станом завершеності їх дослідницької розробки, є така, що своєю науково-політичною вагомістю, суспільним значенням привертає особливу увагу в історіософському плані. Саме у ньому, і передусім, звичайно, у дослідницькому аспекті, оскільки для історіографічного її розгляду підстав майже немає.

Йдеться про обширну й багатоаспектну, до того ж, вельми болючу і, що особливо важливо, вкрай злободенну тему — фашистський окупаційний режим. Україна, безумовно, була головним об'єктом німецького “Дранг нах остен” 1941-го року. Але зупинялися зажерливі погляди на цій території, формувалися хижацькі апетити щодо неї будівничих германських рейхів набагато раніше. І вгледіли в українській землі зручне, близьке і багатюще колоніальне володіння могутньої Великонімеччини, яка хоч і динамічно розвивалася, та була позбавлена колоній, що “задарма” дісталися більш спритним хижакам — Англії, Франції, іншим європейським країнам.

“Україна — німецька Індія” — цей ідефікс німецьких геополітиків був узятий на озброєння націонал-соціалістичною партією мало не з перших її кроків. А з приходом до влади у Німеччині Гітлер та його прибічники навіть не вважали за потрібне приховувати свої наміри силою захопити Україну як головну умову тривалої війни “третього рейху” за світове панування.

З усіх країн, окупованих Німеччиною під час Другої світової війни, чи не найбільше постраждала Україна, оскільки її інтерес до неї з боку нацистських хижаків також був особливий. Україна стала беззахисною жертвою зажерливих німецьких експансіоністів, об'єктом небаченого ще в її історії кривавого терору, грабіжницького розбою, нещадної експлуатації позбавленого будь-яких людських прав населення, що дістало у гітлерівців назву, характерну для жителів колоній — “тубільці”. Людські втрати України від окупації становили, як відомо, 5625 тис. цивільного населення та військовополонених таборів, розташованих на її території. Українська економіка була вщент зруйнована та розграбована, культурні здобутки сплюндровано. Картини українського апокаліпсиса доповнювали повернення України до стану абсолютної бездержавності (навіть формальної), розчленування її суверенної території з передачею цілих регіонів союзникам Німеччини по війні проти Радянського Союзу.

З появою фашистських окупантів саме поняття “Україна” вже не відбивало його змісту, не було назвою території, включеної до рейху як складова “великонімецького простору”. Це була, скоріше, назва інституції (рейхскомісаріат “Україна”, дистрикт “Галичина”). Правий був намісник Гітлера у рейхскомісаріаті “Україна” Еріх Кох, коли твердив: “України немає. Ми, народ панів, тут господарі”.

Саме під час фашистської окупації та після неї українському народові довелося відчутти на собі в усій повноті

нищівну дію тоталітарних режимів, що мала/далекосяжні деструктивні морально-психологічні та демографічні наслідки. Без перебільшення можна твердити, що вигнання 55 років тому найлютіших за всю українську історію ворогів — фашистів Червоною армією було порятунком України, поверненням до життя самої української нації, заклало базу для створення у майбутньому суверенної і соборної Української держави.

Нині, через 55 років, звідавши різних тлумачень та віянь, заново осмислюючи далекі події Великої Вітчизняної війни, не можемо не визнати: український народ реально опинився перед загрозою втрати своєї території й повсюдення, неминучого знищення, як це сталося з колонізованими народами Африки, індіанцями Північної Америки. Якщо не сталося українського холокосту, то завдяки тому, що сам народ, пізнавши фашистського “нового порядку”, оголосив йому війну не на життя, а на смерть, і тому, що на допомогу йому прийшли усі народи могутньої держави — СРСР.

Саме під час окупації виявився “момент істини” у ставленні українського народу і до своєї Батьківщини, і до радянської влади. Якщо у 1941р. чимало людей, виявляючи незадоволення більшовиками та їхньою політикою, сприйняли німецьких завоююючів як визволителів, плекаючи надії на повернення “старих добрих часів”, то в 1943—1944рр. у відступаючої з України німецької армії “земля горіла” під ногами. Це було полум’я народної війни — чи не весь український народ за час окупації став народом-антифашистом, пізнавши на собі усі принади “нового порядку”.

Саме в умовах фашистської окупації з усім драматизмом проявилася віковічна роз’єднаність української нації на східну та західну гілки. Дорого обійшлося це Україні, негативно позначившись на народному опорі спільному ворогові — фашистським окупантам. І понині не вщухає запальна полеміка, супроводжувана ненавистю,

полеміка що спалахнула піввіку тому, з приводу ролі Організації українських націоналістів у Другій світовій війні та взаємин її провідників з нацистами.

На відміну від радянських партизанів, які своєю метою однозначно визначили боротьбу на захист українського народу, України, ОУН-УПА завданням визначили здобуття за будь-яку ціну державної незалежності України. Оунівські керманічі наче не помічали, що “третій рейх”, включивши Україну до “великонімецького простору” як колоніальне володіння, тим самим зняв з порядку денного питання української державності. І мельниківці, і бандерівці, плекаючи якісь надії на Німеччину, спочатку як на визволительку від більшовиків й гаранта української державності, а відтак як на єдину захисницю від Червоної армії, не змогли досягти жодної поставленої мети.

Натомість нацистські проводирі зуміли ошукати й використати їх у власних інтересах. Ні для України, ні для ОУН альянс “Наці-ОУН” ніякої користі не дав, а от шкоди... Та, нехайі краще скаже один з тверезо мислячих провідних діячів ОУН(б) Ярослав Геївас: “Першою і незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостійності... Ми знаємо, що під таким оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії... Ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна і не треба” (Сучасність (Мюнхен), 1985. — №10. — С.65),

Погоджуючись з оцінкою Я.Геїваса, хотілося б зробити деякі уточнення. Говорячи його словами, політику співробітництва з німецькими окупантами, дійсно визначали “провідні українські діячі”. Так при чому ж тут далека від панів-провідників з їх політичними хитромуд-

рошами забита її неписьменна повстанська сірома? Хіба справедливим буде усіх цих людей, які у простодушному щиросерді вірили, що виборюють у лавах УПА волю її незалежність України, звинувачувати у колабораціонізмі?

До речі, оцінка участі тих же мас повстанців у складі ОУН і УПА проти примусової радянізації краю в 1944-1954 рр. також напрошується як неоднозначна: тоталітарній виклик тоталітаризму.

Навіть побіжний перелік вузлових історико-політичних проблем періоду фашистської окупації України вказує на виняткове його значення у наступному історичному процесі. Але, як це не прикро, українська історіографія не може похвалитися скільки-небудь вагомим історіографічним здобутком. Більше того, він настільки скромний, що навіть не тягне на спеціальний розгляд. Це, по суті, два документальних збірники (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, 1941—1944рр.—К., 1963 і Історія застерігає.—К., 1986), невелика книжка М.В.Коваля: Історія пам'ятає. Кривавий шлях фашистів на Україні.—К., 1965, а також кілька розділів у колективних працях (Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944гг.—К., 1985. Тритомне видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945рр.”—К., 1967—1969) та окремі журнальні статті.

Чим же пояснити таку прикру історіографічну прогалину? Відсутністю дослідницького інтересу? Браком джерел? Морально-психологічним фактором? Справа, думається, в іншому. Тематика, пов'язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичних міркувань. Адже на тривалій час (від півроку до трьох років) у сфері антагоністичного соціально-політичного режиму та ідеології опинилися велика частина території (1800 тис. кв км) та населення (понад 80 млн. чоловік) Радянського Союзу.

В умовах сталінського тоталітаризму з його маніакальною підозрілістю, несамовитим пошуком ворогів усі ці люди автоматично втрачали довір'я влади і зараховувалися до числа нелояльних, а будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім, звичайно, підпільно-партизанського руху, контрольованого комуністичною партією, або НКВС, вважалися не вартими спеціальної уваги науковців. От і виходить, що коли література (включаючи мемуарну) про рух Опору налічує кількості назв праць, то доробок про об'єкт цієї боротьби налічує усього декілька назв.

Що цікаво, ставлення до тематики фашистського окупаційного режиму на Україні не змінилося і у сучасну пору, незважаючи на наявність багатющих джерел і на відсутність обмежень. Сьогодні історики захопилися, і цілком справедливо, тематикою, пов'язаною зі злочинами епохи сталінського тоталітаризму — голодоморами, репресіями тощо. Злочини ж фашистів — знову наче в тіні...

Але ж історична наука — наука точна, вимоглива, капризів політики не любить. І от коли постала для вирішення проблема компенсації Німеччиною відшкодувань жертвам фашистського геноциду і каторжної підневільної праці далася взнаки відсутність належної та надійної науково-інформаційної бази. Нині, коли історія фашистського розбою на Україні, здавалося б, оповита туманом забуття, обставини, пов'язані із вирішенням проблеми “нацистського золота” та компенсаційних виплат жертвам нацизму, примусили вже на урядовому рівні ставити перед науковцями та архівістами завдання глибокого історичного вивчення її аналізу періоду окупації України фашистським рейхом. Воістину: “Історія карає за незнання її”.

Обстановка ідеологічного плюралізму та аморфної багатопартійності сучасного українського суспільства створила умови не тільки для перегляду смислового навантаження старої ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, а й для формування нових міфологем, базованих на новій політичній кон'юктурі. Хоча нібито зрозуміло, що своєю суттю її призначенням міфологія, як стара, так і нова, є антиподом історичної науки, та для людей емоційних, схильних до легковір'я й перебільшень цілком її заміняє.

Справедливості ради слід зауважити, що зусилля до утвердження модних версій докладаються передусім новоорієнтованими авторами, які, по всьому видно, не ставлять метою утвердження істини, а пригому діють методами, що не викликають поваги. Вельми широкого розголосу в Україні та за її межами набув такий факт. У лютому 1992р. газ. "Літературна Україна" опублікувала інформацію про те, що у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України археологом (!) В. Марочкіним знайдено таємний наказ за підписами заступника наркома оборони СРСР Г. Жукова і наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берія про те, що з метою "ліквідації саботажу в Україні" (?) належить вислати у віддалені краї (тобто до Сибіру, Казахстану) "всіх українців", які проживали на окупованій німецькими загарбінками території. З опублікованого тексту однозначно випливає, що йдеться про ...німецьку листівку, що зберігається поряд із іншими зразками фашистських пропагандистських матеріалів, призначенням яких було морально-політичне розкладання радянських військ.

"Сенсаційна" архівна розкопка археолога, посіяна на благодатний політичний ґрунт, була швидко розтиражована засобами масової інформації і відтоді й понині не-

скінченно із любострасністю експлуатується політиками певної заангажованості під час дебатів, проникла навіть у навчальні посібники, і ніхто не побажав звернути увагу на те, що “ЛУ” у наступному ж номері дала відбій, визнавши, що цей неймовірний “документ” насправді є німецькою пропагандистською листівкою, примітивною підробкою.

Діійсно, текст “наказу” не витримує найпростішої експертизи. Здивування викликає вже перша фраза: “агентурною розвідкою” (!) встановлено, що спостерігаються “явно ворожі настрої українського населення проти Червоної Армії і місцевих органів Радянської влади”, і далі: що воно ніби-то стало “на шлях явного саботажу” і “прагне до повернення німецьких окупантів”. Кожне з наведених тверджень є нонсенсом. Ну, хіба без чекістської агентури не було очевидним як ставиться населення до радянських військ? Скажемо зразу: щиро, нетерпляче чекало (крім західноукраїнських земель і частково східних прифронтових районів), а зустрічало як довгожданих визволителів, чим могло щиросердно допомогало виганяти фашистів з рідної землі. Свідчить про це безліч документів, свідчень очевидців.

Що ж до прагнення знову надягти фашистське ярмо, то про ці настрої можна судити з документів німецьких вже спецслужб. Починаючи з 1943р., окупанти в один голос твердять про антифашистські та прорадянські настрої українського населення. У квітні цього року начальник поліції безпеки і СД Києва констатував: “Місцеве населення порівнює теперішнє становище з більшовицькими часами і твердить, що йому раніше жилося краще” (Центральний державний архів вищих органів управління, ф.3676, оп.4, спр.476, арк.77, 78). Коли в серпні 1943р. відділ контррозвідки при групі армії “Південь” зробив процентну оцінку настроїв жителів Дніпропетровська, то висновок був такий: “95% населення ставиться до нас вороже”. (Там само, ф-КМ.Ф-8,

оп.1, спр.82, арк.1, 2). А з Кіровограда та сама служба повідомляла: “Німецька адміністрація стала ненависною для всіх без винятку прошарків населення”. (Там само, арк.3) і т.ін. Оце і є правда про настрої українців: спецслужби самі собі не брешуть.

Сумнів викликає і те, чи могли такі вельми досвідчені практики, як Жуков і Берія, всерйоз ставити питання про відселення ...30 млн. українців. Саме така їх кількість перебувала на окупованій території (30 млн. – все ж таки не 190 тис. кримських татар). Тим більше за умов, коли зруйновано залізничні магістралі, а ті, що полагождені, зайнято фронтовими перевезеннями, до того ж, в умовах, коли тривали бойові операції.

Кидаються у вічі й інші ляпсуси, неохайності в оформленні цієї фашистської липи. Наприклад, підписали “наказ” двоє осіб, а в тексті читаємо: “наказую”. Ніхто з популяризаторів цього “документу” не звернув уваги на такий нонсенс: у 1943–1944рр. депортації чеченців, інгушів, калмиків, кримських татар здійснювалися за спеціальними постановами Державного комітету оборони, очолюваного Сталіним. Рішення ж про відселення у віддалені (у тексті “наказу” явна дурниця – “отдельные”) краї усього, по суті, українського народу з його території оформлене лише звичайним розпорядженням ще й “других осіб”, з яких лише один член ДКО. Такі похибки, якщо не взагалі безглуздість, у практиці тодішньої авторитарно-бюрократичної ієрархії виключалися.

Фальш, недостовірність “наказу Берії – Жукова” підтверджується й змістом однотипних “документів”, що сусідствують з ним в архівній справі (Центральний державний архів громадських об’єднань України. ф.1, оп.70, спр.997, арк.59). Це, наприклад, така само, як і “наказ”, німецька листівка під назвою “10 тисяч жидів – Герої Радянського Союзу”. Можна тільки дивуватися як це наші нинішні доморощені фальсифікатори ще не використали у своїх цілях й оцю маячню. А може побоялися

надто вже грубих пересмикувань: адже за час війни звання Героя Радянського Союзу було удостоєно усього 11633 чоловіка, а єврейської національності з них - 107.

А є у згаданій архівній справі із зразками фашистських листівок ще й не такі “шедеври”. Із “наказом” Жукова—Берії сусідствує “наказ” самого Сталіна, датований квітнем 1944р. Голововерх, виявляється, жадав встановити “особливий нагляд” за офіцерами та солдатами, які не були за час війни поранені або контужені, як за політично неблагонадійними й “при найменшому з їхнього боку виявленні незадоволення вживати якнайсуворіших заходів аж до негласної ліквідації таких осіб”. Навіть враховуючи сталінську параноїдальну підозрілість і схильність ділити людей на “чистих” і “нечистих”, робити з останніх табірний пил, важко уявити, що “вождь” міг підписати такий ідіотський наказ, хоча б тому, що його рідний син “сталінський сокіл” полковник Василь Сталін хоч і воював якийсь час на фронті та поранений якраз і не був... Отакі-то “документи” зібрано у “знаменитій” архівній справі. Тож чи можуть люди освічені, а тим більше обізнані зі станом речей не з фальшивок, а зі справжніх документів вірити в подібні вигадки? Питання, очевидно, зайве.

У ролі міфотворців нерідко виступають самодіяльні письменники. Дніпропетровська аматорка Л.Романчук, взявшись повідати трагічну історію антифашистського підпілля м.Синельникове, у своєму творі “Жовті сліди на гарячому попелі”, виданому 1998р. у Дніпропетровську (газета “Сьогодні”, 1999, 23 січня), не тільки не зуміла розібратися у причинах його загибелі, але ж безнадійно заплутала її без того непрсту історію цієї організації. Неспроможними, хоч і претензійними, є надумані Л.Романчук версії загибелі й інших підпільних організацій. Правильно підмітивши, що нерідко ці організації зазнавали провалу якраз напередодні приходу радянських військ, Л.Романчук буквально “з пальця висмоктує” таке

“пояснення”: при наближенні Червоної армії засилалася з Великої землі “спеціальна людина” із завданням видавати підпільників гестапо. Подаються і пояснення таких підступних дій, ясна річ, кого: московського керівництва. Вони так само надумані та наївні, як і сама версія. Найголовнішою з них був начебто страх перед підпільниками-антифашистами, котрі “вдихнули повітря свободи” (і це в умовах фашистського терористичного режиму!).

Втім, факти провалу антифашистського підпілля якраз напередодні відходу окупантів, дійсно, були (узяти хоч би Київ чи Вінницю). Та справжня причина в іншому. Фашистським спецслужбам за допомогою колабораціоністів вдавалося, як правило, узяти “під ковпак” практично кожен скільки-небудь помітну підпільну організацію. Відповідно до звичайної поліцейської практики до них укорінювалися агенти, які стежили за кожним кроком, а перед відступом це розшифроване підпілля ліквідували. Отже, замість вдумливого з’ясування усіх перипетій справи, автор, на жаль, пішла іншим шляхом, шляхом примітивних вигадок “на злобу дня”.

Свій “вклад” у заплутування й без того вельми непростих подій української історії періоду війни з фашизмом вносить така категорія авторів, як “очевидці”. Один з них, киянин Ю.Краснощок, через 57 років (!) пригадав кийські пожежі та розстріли єврейського населення у Бабиному Яру. Ну, була людина свідком подій, ну, повідала б вдячним читачам про те, що бачила, пережила. Так ні ж... У газеті “Урядовий кур’єр” (за 15 серпня 1998р.) подано чергові “осмислення” сумнозвісних подій Ю. Краснощокком. Не утруднюючи ні себе, ні газету наведенням хоч якихось вірогідних документальних підтверджень, але виявляючи завидну безапеляційність, він “запатентував” нову версію причин вибухів та пожеж і розправи фашистів над євреями.

Не заперечуючи події у Бабиному Яру у вересні 1941р., як це за нинішніх часів роблять деякі зарубіжні й доморощені автори, Краснощок, одначе, прагне внести “свій” акцент у тлумачення подій. На його думку, винуватець вибухів, що призвели до великих пожеж, є особисто Сталін. Виявляється, “вождь” злякався проголошення у Львові 30 червня 1941р. незалежної Української держави. Та так налякався, що наказав знищити весь центральний район столиці, аби позбавити новоутворений український уряд можливості розміститися в ній. Ну, якщо вже Краснощок так добре поінформований у сталінських замірах і взагалі у таємницях воєнних подій, то можна було б запитати в нього: навіщо ж Сталіну було підривати Хрещатик і три кілометри прилеглих вулиць (усього 940 будинків) у кінці вересня 1941р., якщо ще на початку липня цього року Гітлер та його оточення, не визнавши проголошення Української держави, репресували новостворений український уряд, розмістивши його на правах інтернованих осіб у концтаборі Заксенгаузен?

Так само легковагою, не підтвердженою ані фактами, ані логікою події є спроба Ю.Краснощока поставити розстріли єврейських жителів Києва у пряму залежність від вибухів та пожеж у центральній частині міста. Так і пише: не підривали б більшовики Хрещатик – не вбивали б німці київських євреїв. Отакої! Виходить, за Краснощоком, фашисти не такі вже й винні...

Щоб судити про заміри фашистських душоубів, націлені на проведення широкомасштабного геноциду щодо “жидо-більшовиків”, як втілення “головного ворога нацизму і німецької раси”, згідно з визначенням самого Гітлера, необхідний, як мінімум, ретельний аналіз подій. А такого якраз немає. Більше того, Ю.Краснощок, як свідчить побіжний розгляд його “відкриттів”, не обізнаний з фактами. Інакше б не заявляв, що фашистські власті покарали євреїв як винуватців за вибухи й пожежі.

Якщо це так, то чому окупанти публічно не афішували винищувальну акцію у Бабиному Яру як помсту. Це ж їхня звичайна практика! Офіційне пояснення: здійснено відселення євреїв з Києва, аби не допустити розправ над ними з боку українців, розлючених пожежами. Отак! Якби Ю.Краснощок звернув увагу на поводження гітлерівців з київськими євреями з перших же годин перебування в місті і, до того ж, зробив реконструкцію заходів, пов'язаних з підготовкою грандіозної, небувалої до того розстрільної акції, то міг би переконатися: вибухи й пожежі були використані як привід для масового вигублення євреїв, а наміри щодо цього визріли ще до приходу німців до Києва. Якщо у Західній Україні, як і в Польщі, запроваджувалися гетто, то на сході нацисти вдалися до “остаточного вирішення єврейського питання” шляхом масових одноразових винищувальних акцій. Версневій м'ясорубці у Бабиному Яру передували поголові розстріли євреїв Житомира, Бердичева, інших міст і містечок, де ні вибухів, ні пожеж не було... У провінції можна було обійтися без виправдальних версій.

Отже, у статті Краснощока невідомо чого більше — кон'юнктурної недобросовісності чи елементарної некомпетентності. Скоріш усього — досить і того, і того. Твердження творця нового міфу, до того ж, до смішного безапеляційні й категоричні. І все йому відомо. І те, що “Сталін оскаженив”, дізнавшись про проголошення Української держави 30 червня 1941р. (ну, звідки Краснощок може знати про настрої Сталіна?), і те, що Гітлер особисто наказав розстріляти київських євреїв (жодного документального підтвердження на цей рахунок історикам не відомо, хоча, звичайно ж, “фюрер” — головний винуватець геноциду євреїв), і те, що центр столиці України мінував І.Г.Старинов (його у Києві в цей час взагалі не було), і те, що вибухи в Києві припинилися 28 вересня (у дійсності, вони продовжувалися й пізніше, коли зруйновано було будинок міської Думи, Успенський со-

бор Києво-Печерської лаври). Пишається, що йому навіть “вдалося дістати копію” довідки КДБ про діяльність розвідника І.Д.Кудрі. Хоча вряд чи варто було так утруднювати себе: вказаний документ у повному обсягу опубліковано в збірнику документів “Київщина в Великій Отечественной війні”. Ну, як тут не сказати: ай да Краснощок, ай да молодець! Звичайно, можна було б і не звертати увагу на ці безглузді “сенсації”, якби ж вони не подавалися на “повному серйозі” та ще й в урядовій пресі.

До речі, саме газетярі і є сьогодні найзаповзятливішими міфотворцями. І тут згадується одна з останніх “сенсацій”, автором котрої є журналіст Л.Білозерова з Вінниці. Її міф взагалі вбиває самого Гітлера. І як! Журналістка виявила у підземній ставці “фюрера” поблизу Вінниці вбивчий родон — “акваріум з повільною смертю”. Ну, а далі — все ясно: перебуваючи у цьому “акваріумі”, Адольф Гітлер захворів на рак крові з усіма витікаючими наслідками. “Україна відомстила своєму катові”. Як би ж то так! Але... Вінницькою санепідстанцією проведено спеціальні контрольні вимірювання у 16 точках (усього 80 вимірів) на території колишньої ставки “фюрера”. І що ж: як впливає з довідки цієї установи, “мінімальні рівні гамма-фона 16 мкР/год, максимальні — 19, що відповідає середнім значенням природного рівня гамма-фона по м.Вінниці та прилеглих селах”. Кінець ще одного міфа? Навряд чи, допоки політично незаангажовані професійні історики не опанують командні висоти в історичній науці.

III. ЗАВДАННЯ ДОСЛІДНИКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ХХІ СТОЛІТТЯ

*Нагальне завдання —
поглиблений науковий пошук*

На догоду офіційній ідеології, яка приписала науковцям однозначно вважати Велику Вітчизняну війну “народною війною на захист соціалізму”, радянська історіографія відкинула як несуттєві геополітичний, кліматичний, демографічний, національно-релігійний фактори війни; в ній не розкривалися також справжня роль лідерів і тоталітарно-експансіоністської ідеології у перебігу воєнно-політичних подій, замовчувалось і про національно-патріотичні почуття народів тощо.

Осмишуючи воєнну епоху й визнаючи, що на Сталіні і його оточенні, так само як на Гітлері та злочинному уряді “фюрера” лежить певна відповідальність за її розв’язання, ми все ж не можемо ставити на одну дошку сталінське керівництво з його агітарним курсом і власне народ, що був далекий від експансіоністських хитроців Сталіна і, зрештою, став жертвою цієї політики. Маємо констатувати, що народні маси сприйняли німецьку агресію як загрозу самому своєму існуванню. Друга світова війна одразу ж після вторгнення Німеччини на територію Радянського Союзу стала для народу визвольною, справедливою, Вітчизняною.

Останнім часом зчинено полеміку навколо змісту поняття “Велика Вітчизняна війна”. Певна частина істориків, як вітчизняних, так і зарубіжних, вважаючи це поняття не досить обґрунтованим у науковому відношенні, сприймають його скоріше як пропагандистське гасло. І тут треба нагадати, що поняття “Вітчизняна війна” вперше вживте Й.Сталіним у його виступі по радіо 3 липня 1941р. А в його наступних документах та виступах вже використано й поняття “Велика Вітчизняна війна”

(зауважимо, що саме характер “вітчизняної війни” мав і рух Опору в усіх країнах, поневолених фашистами). Як і попередня Вітчизняна війна 1812р., вона мала патріотичний характер, оскільки велася за врятування Вітчизни, до того ж, не була і однопартійною чи то однокласовою. Але справа в тому, що нині виявилася давно вже приховувана істина: не все суспільство дотримується (і дотримувалося у роки відсічі фашизму) єдиної думки щодо характеру війни. Дехто вважав і вважає її загарбницькою з боку Радянського Союзу.

На нашу думку, суперечка навколо назви війни є надуманою. Справді, війна велася між двома тоталітарними режимами. Проте для українського, російського та інших народів нацистська загроза була смертельно небезпечною — фашизм вів тотальну війну на тотальне знищення. Війна проти “третього рейху” була, отже, тотальною війною за врятування від знищення і Вітчизни, і самих цих народів. На нашу думку, правильним є застосування паралельних назв без будь-якого ідеологічного навантаження.

Так, кілька загальноживаних назв, крім офіційної — “Вітчизняна війна”, має війна Росії проти навали військ Бонапарта у 1812—1813рр. Російсько-німецька війна 1914—1918рр. також спочатку називалася “вітчизняною”, потім російсько-німецькою, далі — імперіалістичною і, нарешті, — Першою світовою. Чому ж війна СРСР проти фашистського агресора повинна мати лише одну офіційно затверджену назву — Велика Вітчизняна війна? Адже не для всіх ця війна була війною за Вітчизну, “вітчизняною”, “українською”, позаяк не усі вважали СРСР своєю Вітчизною. Для таких людей війна не була вітчизняною. І ніякої крамоли в іншій назві не можна углядіти, бо якщо вираз: війна між Радянським Союзом і Німеччиною сприймається нормально, то чому ж негативну реакцію повинне викликати формулювання: “радянсько-німецька війна”?

І взагалі, хіба вже, зрештою, так важливо у науковому відношенні, як називатиметься війна 1941–1945рр.? Головне, як нам здається, не в тому, щоб будь-що зберегти як канонічну назву “Велика Вітчизняна війна”. Назва, зрештою, може бути довільною. Головне у тому, щоб зберегти пам’ять про цю війну як визвольну, справедливу, народну.

Сталінський уряд, спекулятивно використовуючи у власних цілях корінні інтереси народу і прикриваючись гаслами народної вітчизняної війни, вів політику, що своєю суттю далеко не в усьому відповідала народним ідеалам, а цивільне була спрямованою на зміцнення та поширення сталінського режиму. Тому, розмежовуючи такі категорії, як “сталінізм” і “народ”, не можна не бачити подвійного характеру війни, що її вів Радянський Союз: з одного боку, війни народної, справедливої, визвольної, а з другого, — експансіоністської, оскільки саме такими ставали її цілі на кінцевому етапі, вийшовши за межі завдань, пов’язаних лише з розгромом агресора. І експансіонізм цей впливав з більшовицької концепції світової революції, з природи самого сталінізму. Але при чому тут радянський воїн? Його ж чекали поневолені фашизмом народи як визволителя. І він не пошкодував крові, щоб до кінця виконати визвольну місію.

Ідеологізована історіографія, що служить будь-яким партійним інтересам, себе остаточно вичерпала. Вона не могла і ніколи не зможе задовольнити запити суспільства у цілому, тим більше — нового демократичного суспільства, яке не без труднощів формується в сучасній Українській державі.

Концептуальні корективи — веління часу, і спрямовані вони повинні бути на збереження пам’яті в поколіннях української людності про Другу світову і Велику Вітчизняну війни. До речі, процес концептуальної виваженості, що розпочався в 90-і роки у східнонімецькій історіографії під впливом об’єднавчих процесів з ФРН,

мав метою не тільки її осучаснити, а й олюднити. Застосована в ході модернізації експозиції знаменитого музею "Берлін-Карлхорст", вона поставила на меті: 1) не героїзувати війну, але відобразити в усіх прикростях, притаманних їй; 2) з музею слави Червоної армії зробити музей антивоєнної спрямованості. Наслідком є те, що замість героїв на передній план виступили люди, замість брязкання зброєю — показ несумісності смерті і життя.

Може є тут над чим замислитися і нам? Тим більше, що повернення до сталінсько-брежнєвської історіографії вже не уявляється можливим хоч би тому, що не витримали перевірки часом її теоретичні підвалини, які навряд чи сумісні з ідеологічними цінностями суспільства, де вже реально існують приватна власність, багатопартійність й ідеологічний плюралізм.

Та, з іншого боку, непокоять уперті намагання нав'язати українським дослідникам та громадськості концепції й бачення зарубіжних учених. Звичайно, позбавляти їх права на своє бачення історичного процесу, на оцінку тих чи інших явищ в Україні нікому не дано. Але ж неприпустимим є і таке, щоб вітчизняні державні установи (міністерства, відомства чи служби) брали як орієнтир у своїй роботі концепції, теорії, розроблені за рубежом, які не поділяють провідні вітчизняні історики та наукові інституції, або вчили школярів і студентів за підручниками, складеними іноземцями.

Такі погляди подибуємо, зокрема, у деяких сучасних програмах з історії України, а також у підручниках для шкіл та вузів та інших супермодернових виданнях. Події на радянсько-німецькому фронті тут зведено до кількох рядків. Не згадуються великі воєнні кампанії, які відбувалися на її території — оборона Києва та Одеси в 1941р., Севастополя в 1941-1942., Корсунь-Шевченківська битва (1944 р.) тощо. Забуто й імена видатних полководців та воєначальників, у тому числі українського походження. Подібна легковажність щодо історичної

правди особливо у підручниках, взагалі скасовує один з найважливіших періодів історії України, деформує висвітлення історичного процесу в цілому. Наголосимо “незручні” історичні явища і факти слід не викреслювати, а пояснювати – що набагато важче, але ж і набагато ефективніше й корисніше для суспільства та його самопізнання.

У процесі очищення історичної науки, праць істориків від ідеологічних наростів та пухлин необхідно зберегти головні її набутки – боротьба українського та інших народів проти фашистських завоювників безумовно була справедливою, визвольною і вирішальну роль у ній відігравали стійкість і звитяга народу, для якого війна була трагедією катастрофічних масштабів.

Теорія – шлях усунення історіографічних збочень

Заради справедливості зауважимо, що за останні роки в обстановці відносної гласності усунуто ряд найбільш кричущих перекручень в історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни. Можливо, заслуга в цьому не стільки істориків, скільки журналістів і публіцистів. Саме завдяки їм світло правди пролилося на міцно, здавалося б, сконструйовані агітпропівськими фахівцями напівміфічні епізоди й життєписи, пов’язані з “Молодою гвардією” і безслідним зникненням її керівника, героями-панфіловцями, яких було не 28, а значно більше, вчинками Олександра Матросова і Миколи Гастелло, які загинули героїчно, але зовсім не так, як це описано в літературі, заплутаною історією так званого “матчу смерті” в Києві та ін.

Очищені від міфологічних оздоблень ці та інші епізоди не тільки не втратили своєї переконливості, а й набули більшої реалістичності та життєвості як свідчення іманентного, а не надуманого героїзму народу в боротьбі

з найлютішим ворогом. Нові погляди і тлумачення подій війни знаходимо і в останніх творах, написаних чесними письменниками-фронтівиками В. Некрасовим, В. Кондратьєвим, В. Астаф'євим, О. Карп'юком, Г. Лобасом, В. Карповим, А. Дімаровим, П. Супруненком, О. Сизоненком та ін.

Нині, коли "табу" на вільне слово нібито знято, коли більш доступними для дослідника стали архіви, зарубіжна література і коли, здавалося б, можна, нарешті, у спокійній обстановці з'ясувати заплутані питання, розставляючи крапки над "і", історики, які хочуть мати чисте сумління, продовжують відчувати моральний дискомфорт. Причини цього — заполітизованість суспільного життя, невміння та й небажання різних суспільних кіл, що втягнулися у протистояння і "зліва", і "справа", сприймати історію як науку, прагнення нав'язати дослідникам осучаснене політизоване бачення історичного процесу, власне розуміння історичної правди.

Так уже, мабуть, влаштована людська пам'ять, що зберігає лише хвилини приємностей, а роки, сповнені жахів і поневірянь, якось стираються з неї. Слушним уявляється тут міркування письменника-фронтовика Василя Бікова, який писав: "Люди, які справді здійснили свій історичний подвиг, повергли найлютішого ворога людства — німецький фашизм, нерідко охоче і легко, майже добровільно віддають себе в жертву віджилій тоталітарній ідеології. Від усіх численних переживань минулої війни залишаються тільки солодкі звуки фанфар фінального параду та втішаючий передзвін медалей на власних грудях. Пам'ять уперто прагне звільнитися від тягара бідувань та нещастя, пережитих мільйонами, перш ніж вони здобули цю перемогу" (Московские новости. — 1994. — № 30).

Саме на забуття і розраховують протилежні науці партійні угруповання, вдаючись до відомих методів обструкції, пересмикування фактів і тлумачень, прямих ви-

гадок, навішувань ярликів на нелюбих авторів. Орієнтовані на приховування істини, вихваляння війни як такої, вони “від імені і за дорученням широких народних мас” вступають в бій з наукою, прагнуть своєю нетерпимістю й агресивністю збити чесних дослідників з курсу на правду історії, втягнути істориків у політичні ігрища, зірвати невідворотний процес з’ясування істини.

Війна проти історії зайшла вже так далеко, що викликає занепокоєння у керівництва держави. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 54-й річниці Перемоги, Президент України Л.Д.Кучма говорив: “Я проти того, щоб хтось самочинно присвоював собі роль судді і виносив поспішні чи тенденційні вирoki минулому, не завдаючи собі клопоту пошуком аргументів, не обтяжуючи себе повним та об’єктивним аналізом. Залишимо все це вченим-історикам” (Ветеран України, 1999р., 19 травня).

Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовлятися від заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон’юнктуризм й славослів’я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зниження її авторитету в народі і примушують частину розчарованих офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у працях сумнівних непрофесіональних істориків та журналістів.

Сьогодні під потужним тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдиною правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові.

Міцно змонтовані у цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань “загального історичного процесу”, центральні події його подавалися так, щоб у необізнаній людині не залишалася жодних сумнівів у їх невідворот-

ності та безальтернативності. Саме це, до речі, мав на увазі американський політолог Д. Ремнік, який у книзі “Гробниця Леніна” (1993р.) із долею сарказму констатував: “Велика Вітчизняна війна — головна священна реліквія”, вона “виправдовує” і колективізацію, і розкуркулювання, і репресії 1937—1938рр., і навіть революцію 1917р. Для формули, запропонованої Ремніком, є, звичайно, певні підстави. Але такі само підстави є і для того, щоб вивернути цю формулу “навиворіт”. Тоді виявиться, що і насильницька колективізація, і “великий терор” якщо і не спричинили безпосередньо фашистську агресію, то, безумовно, значно ускладнили її відсіч.

Теоретичний бік історії Другої світової війни взагалі лишається майже не розробленим. Цьому заважало і заважає засилля ідеологічних стереотипів, абсолютизація закостенілих постулатів, штучне випрямлення історичного процесу. Перебуваючи в полоні у догматизму, заполітизовані історики зовсім не помічають навіть загальновідомих істин, заплутуючи очевидне. Так, один з таких істориків у газеті “Комуніст” (№ 41, жовтень 1996р.) безапеляційно твердив: “Таким чином, на запитання про те, чи була війна неминучою, можна відповісти “ні”.

І все ж війна Німеччини проти країн Європи, проти Радянського Союзу була таки неминучою. Ідею пошуку “життєвого простору”, придбання “німецької Індії” на Сході, ідею, що не один десяток років виношувалася кайзерами і політичними діячами Німеччини, Гітлер взяв на озброєння націонал-соціалістичної партії. Відверто імперіалістична загарбницька війна гітлерівського рейху прикривалася захисними гаслами “боротьби проти Версальського договору” і “боротьби проти іудео-більшовизму”. І як тут не згадати знамениту цитату з не менш “знаменитого” гітлерівського опусу “Майн кампф”: “Ми починаємо з того, на чому зупинилися шість століть перед тим. Ми припиняємо віковичне німецьке устремління на південь і захід Європи і звертаємо погляд на країну

на Сході... Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо у першу чергу думати лише про Росію і підлеглі їй прикордонні держави... У російському більшовизмі ми повинні вбачати зроблену у двадцятому столітті спробу євреїв завоювати світове панування” (Война Германи против Советского Союза 1941 – 1945, Берлин. – 1991. – С.23).

Отже, нацизм, гітлеризм були синонімами загарбницьких війн, вони були його “modus vivendi”. І доки існував нацизм, війна у Європі, війна проти СРСР була неминучою. І ніяка система колективної безпеки – ідея утопічна від початку до кінця – не могла б їй перешкодити.

І хоч сучасні теоретичні узагальнення її досьгодні не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних, можна впевнено твердити, що ідеологеми радянської марксистсько-ленінської історіографії вже “не працюють”. В усякому разі не уявляються такими вже незаперечними “закономірності перемоги”, викладені у вигляді “незмірних переваг соціалізму” і перелічені у п’ятитомному виданні інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС “Історії Комуністичної партії Радянського Союзу”: соціалістичний спосіб виробництва, суспільний лад, соціалістична ідеологія, морально-політична єдність суспільства, організаторська та керівна роль комуністичної партії. До речі, як з’ясовується, сам Сталін не дуже-то її тішив себе тим, що народ воює виключно за ці ідеали. Посол США в СРСР у роки Другої світової війни Аверелл Гарріман згадував, як у вересні 1941р. Сталін визнав у розмові з ним: “У нас немає ніяких ілюзій щодо того, ніби вони (руські люди) б’ються за нас. Вони б’ються за матір-Росію” (Родина. – 1991. – № 6–7. – С.49).

Звичайно, легковажним було б заперечувати мобілізаційні можливості в екстремальний воєнний час системи централізованого управління суспільством і господарст-

вом з розподільчою функцією або сумніватися в моральній згуртованості переважної більшості народу перед лицем смертельної ворожої небезпеки. Але твердити про якісь переваги підстав нема. Адже кожна з воюючих країн, незалежно від її соціального ладу чи пануючого режиму, на час війни вдавалася до мілітаризації економіки, запроваджувала систему особливих мобілізаційних заходів у суспільстві. Перевагу мали найжорстокіші з них. Немає вагомих підстав перебільшувати і ролі комуністичної партії як абсолютного лідера суспільства: не допустивши до участі в суспільних справах інші політичні сили, вона просто змушена була повністю перебрати цю функцію на себе. Чим же тут пишатися?

Навряд чи може задовольнити її ідеологізоване пояснення причин початку Другої світової війни. Обстановка гласності, з одного боку, і залучення до наукового обігу нових джерел, — з другого, дають можливість повному висвітлити історію зародження світової війни та визрівання нацистської агресії проти СРСР, особливо зловісну роль у цьому ватажків тоталітарних сил — Адольфа Гітлера і Йосифа Сталіна, хоч зрозумілим і незаперечним тут є те, що війна велася не між ними, а між коричневою чумою та рештою світу.

Що ж до особистостей “вождя” Сталіна і “фюрера” Гітлера, то можна пошукати їхню взаємну спорідненість. Недарма ж Гітлеру приписують такі слова: “Коли я завоюю Росію, то правителем під німецьким контролем поставлю, звичайно, Сталіна, тому що ніхто краще за нього не вміє поводитися з російським народом”. Хтозна, який відсоток у цих словах жарту, а який — здорового глузду.

Подібність багато в чому “вождя” і “фюрера” (плебейське соціальне походження, самоосвіта, один — початківець-поет, другий — такий само художник, зневага до простих людей, ненависть до інтелектуалів, аристократів тощо) кидається у вічі. Сталіну і Гітлеру багато

чого подобалося одне в одному. Так, Гітлер нахвалявав “сталінські п’ятирічки”, Сталін — те, як Гітлер розправився з опозицією. Та незважаючи на спільні риси, передусім методи досягнення світового панування, Сталіна і Гітлера розділяла ідеологічна прірва між інтернаціоналізмом одного та расизмом другого.

Поборники концепції змови сил міжнародної імперіалістичної реакції як єдиної причини виникнення Другої світової війни цілковито заперечують авантюристський і небезпечний характер зовнішньополітичного курсу гітлерівського та сталінського урядів. Вони з наївною риторичністю запитують: невже могла одна особа — Сталін чи Гітлер — інспірувати війну? Але ж ті самі автори зовсім інакше оцінюють роль особи, “вождів” в історії, коли, наприклад, звинувачують особисто Михайла Горбачова у розвалі Радянського Союзу і блоку країн Варшавського договору.

*Історія війни карає
за незнання її уроків*

Не буде зайвим повторити, що жодна інша подія бурхливого і жорстокого ХХ ст. не залишила такої глибокої борозни в пам’яті народній і в душах людських, як Друга світова війна, війна небувалих масштабів, яка розколола майже все це століття на три епохи: довоєнну, воєнну і повоєнну. Нині, у буремних завершеннях перехідної епохи, коли швидко знецінюються і забуваються недавно ще, здавалося б, непорушно-монументальні, епохальні події та історичні особи, ще виразніше вимальовується всесвітньо-історичне значення Перемоги країн антигітлерівської коаліції над блоком фашистських держав, в якій вирішальна роль належала Радянському Союзові, а в його складі її Українській РСР.

Людські втрати — це те, що найбільше вражає, коли поглянути на Другу світову війну з піввікової відстані.

Божевілья цілеспрямованого обезлюднювання, здається, ще ніколи не досягало таких апокаліптичних масштабів. Людство втратило — і це найвідчутніші навіть посьогодні втрати — приблизно 60 млн загиблих, тобто у 6 разів більше, аніж у Першу світову війну. З цієї моторошної цифри загиблих майже половину становлять втрати лише однієї з воюючих країн — Радянського Союзу. Адже радянсько-німецький фронт був центральним, вирішальним фронтом усієї Другої світової війни. Крім того, — це наслідок фашистських злодіянь фашистські злодіяння на окупованій території.

Підкреслюючи той незаперечний факт, що саме радянсько-німецький фронт був основним в Європі під час Другої світової війни і як зусилля, так і втрати СРСР були набагато більшими, ніж його союзників, не слід зосереджувати увагу лише на “престижних” моментах, тобто на показниках вирішальної ролі СРСР у досягненні перемоги над фашистським агресором. Необхідно показати і те, що стоїть за цим, своєю суттю досить таки безрадісним явищем. Одна з причин астрономічних втрат є об'єктивною: це спроба реалізації Гітлером небувалої за масштабами експансіоністської програми здобуття життєвого простору і встановлення світового панування “вищої арійської раси”. Її складовими були колонізація сходу методами тотального обезлюднення і пограбування захопленої території, заселенням її десятками мільйонів німців з одночасним знищенням соціалістичного ладу та його ідеології. Другою причиною неймовірних поразок і втрат були суб'єктивні прорахунки і помилки у передвоєнному зовнішньополітичному курсі СРСР, внаслідок чого Радянський Союз був втягнутий у світову війну за найнесприятливіших обставин.

Згубність прорахунків сталінського одноосібного диктаторства, як і гітлерівської загарбницької політики чи не найбільше відчула Україна, яка однією з перших республік опінілася у вирі світової війни. Але українській

народ не був лише жертвою фашистів. У своїй переважній більшості він знайшов сили, аби стати на боротьбу проти поневолювачів. Війна проти зухвалих гітлерівських завоювників була народною, справді “українською”, навіть “всеукраїнською”, оскільки фашисти оголосили її не тільки Україні, а її всьому українському. У свою чергу, населення піднялося на боротьбу за існування українського етносу, України як такої.

Український народ однозначно і рішуче виявив несприйняття ідеології фашизму, оголосив йому боротьбу не на життя, а на смерть, відрядив до Збройних Сил, формувань радянських партизанів понад 6 млн своїх синів і дочок. На заході республіки десятки тисяч їх влилися в Українську повстанську армію, місцеві загони якої нерідко навіть всупереч політичним розрахункам керівництва ОУН чинили опір окупантам.

Якщо спробувати коротко передати основну суть буття українського народу, народу-антифашиста в роки війни, то це — трагедія і героїзм безприкладного боріння в ім'я виживання як нації з майбутнім. Війна з її кров'ю та жахами виїшла для народу України за рамки трагедії. У героїчній, виснажливій та кровопролитній боротьбі він ціною неймовірних втрат — загинув цвіт нації — відстояв Батьківщину від поневолення німецькими загарбниками.

Так вже склалося, що на кожному новому повороті буття українського суспільства різко даються взнаки хронічні больові точки його вельми складної і драматичної історії. Будь-який спостережливий дослідник не може не помітити, що багато чого в сучасній історії суспільства перегукується з воєнною та повоєнною епохою 40-х років. Тоді закінчувалася війна “гаряча”, нині — “холодна”. Проблеми, що залишили ці війни у спадок пінішньому поколінню, певною мірою схожі.

На межі 40-х років народ-переможець вступив у нову незвідану епоху. Суспільство 1945р. було вже не тим,

що в 1941р. Війна потрясла його до самих підвалин. І не тільки потрясла, а й оновила. Надто вже багато з'явилося таких людей, які, потрапивши в силу обставин на території європейських країн, ознайомились з життям інших народів і таких, хто, пізнавши гіркий досвід фашистської окупації, новими очима озирнувся і на справжню суть тоталітарних режимів. Ці люди, позбуваючись ідеологічної зашореності, доткнулися цінностей демократичного суспільства, ставали, зрештою, непримиреними противниками тоталітаризму як гітлерівського, так і сталінського зразка.

Це нове явище не повинно було залишатися непоміченим правлячими колами суспільства. І їхнім обов'язком було ґрунтовно відкоригувати концептуальні засади дальшого поступу. Адже народні епопеї таких глобальних масштабів та наслідків, як Друга світова війна, мають важливу особливість. Вони дають нагоду суспільству переосмислювати минуле, заново усвідомлювати себе у світовому просторі, визначити історичний сенс свого буття, побачити нові орієнтири, контури перспектив і горизонтів.

Шлях такого роду болісної переорієнтації пройшли народи країн, що зазнали поразки у війні. Нові керівники Німеччини, Японії та Італії на руїнах своїх країн зуміли побачити історичні перспективи. І якщо Гітлер, бажаючи щастя своєму народові, хотів побудувати його на кістках інших народів і в силу особливостей історичної ситуації, а також через обмеженість імперського мислення та расистську закомплексованість своєї природи не бачив альтернативи війні за загарбання чужих територій, геноциду народів, то політики "післявоєнної хвилі" розпізнали майбутнє не у воєнному, а в науково-технологічному реванші. Без збройної експансії, захоплення чужих територій у післявоєнних Німеччині, Італії, Японії були вирішені, причому у найвигіднішому варіанті, саме ті проблеми, котрі так несамовито, відчайдушно,

“залізом і кров'ю” намагалися вирішити їхні попередники.

На жаль, по-іншому склалася доля країни, що винесла основний тягар війни і перемоги в ній. Тут революціонери-догматики формації початку століття продовжували міцно тримати у своїх руках кермо влади. Вони не хотіли помічати наскільки війна і пов'язані з нею катаклізми змінили суспільство, що народ жадає радикальних змін у соціальній, а особливо в політичній сферах, у напрямку демократизації та дебіюрократизації суспільного ладу, деколективізації сільського господарства. Промова Сталіна на засіданні у Великому театрі у лютому 1946р. не залишила жодних сумнівів: ніяких змін на краще в країні не відбудеться, слід готуватися до нового витка у “загостренні класової боротьби”.

Внаслідок кардинальних прорахунків у визначенні повоєнного курсу незримий, але відчутний у передвоєнні та повоєнні роки розкол суспільства продовжував у післявоєнний час поглиблюватися. І в той час, коли офіційна пропаганда невтомно декларувала тезу про монолітну єдність радянського суспільства, небувалу його згуртованість навколо комуністичної партії, партійні “верхи” дедалі більше відривалися від “низів”, партію уперто протиставляли народові, розрекламовані ж цінності ніяк не узгоджувалися з реаліями життя.

Одним словом, цілком свідомо упущено було унікальну нагоду зміни епох — воєнної на мирну — для здійснення демократичних перетворень спотвореного тоталітаризмом соціалістичного суспільства. Щоправда, водночас виникає запитання: а чи могла така реформа бути реалізованою в рамках одноосібного диктаторського режиму? Відповідь має бути однозначною і в ній найрізкіший осуд системи сталінської диктатури. Ніщо інше не завдало такої величезної шкоди соціалістичній ідеї, як сталінізм.

Але слід враховувати і несприятливе міжнародне становище СРСР, постійне протистояння в умовах “холодної війни” геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав, — з одного боку та Радянського Союзу, — з другого. Не реконверсувавши, по суті, економіку у повоєнний період, але втягнувшись у шалену гонку озброєнь, СРСР дедалі більшу увагу приділяв посиленому розвитку оборонної промисловості, вкладаючи в неї до 80% капіталовкладень. Робилося це на шкоду виробництва товарів народного споживання. Декларованої ж цілі — соціалізму мало бути досягнуто за “залишковим принципом”. Вже на початку 50-х років стало помітним непропорційне розбухання суто воєнного потенціалу, що супроводжувалося ознаками виснаження природних ресурсів.

Разом з тим давалася взнаки “ахіллесова п'ята” радянської економіки — її екстенсивний, затратний характер, коли результат повинен досягатися за будь-яку ціну, тобто де-факто не мав ціни, а кількісним показником віддавалася перевага перед якісними. І тут слід підкреслити, що саме промисловість України, орієнтована на “оборонку”, зазнала найбільших деформацій і фактично не могла задовольняти “необоронні” потреби суспільства.

Отож, усе більше з'являлося ознак, що система пробоксовує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем, а населення впало в політичну апатію. Усі ці хибні правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим підхльостуванням її. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства у рамках діючої системи, на ризик втрати влади політбюро і партапаратом.

Саме у перші повосінні роки у суспільстві укорінився і прижився на довгі десятиліття режим партійної бюрократії, що правила країною вже не безпосередньо методами

масових кривавих репресії, але пожинаючи щедрі плоди великого сталінського терору й страху, посіяного ним у генах і пам'яті поколінь.

Суперечливий характер радянського суспільного життя нагадував "гоїдалки" — надто вже несміливими повинчастими були спроби його реформування у бік лібералізації та усунення перекосів фальшивої соціально-економічної концепції, орієнтованої передусім на гегемонізм за будь-яку ціну Радянського Союзу в світі. Наростає на цьому фоні ставав дедалі дошкульнішим і тиск зовнішніх антикомуністичних сил.

Мету, що її ставили непримиренні вороги Радянського Союзу — нацисти: "стерти СРСР з географічної карти світу" — реалізовано було через піввіку після того, як канув у морок історії "третій рейх". Те, чого не вдалося здійснити Гітлерові, зуміли зробити поєднані сили переродженого партійно-радянського бюрократичного прощарку і правлячих кіл країн-переможниць у "холодній війні".

Перемога Радянського Союзу у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах і його поразка у війні "холодній" — дві епохальні віхи всесвітньої історії. Вони, чимдалі, так і залишаються незбагненні до кінця і зберігають першорядний науковий і політичний інтерес.

Отже, виходить так, що чим більше часу віддаляє нас від пам'ятного травня 1945р. і від завершення сорокарічної "холодної війни", тим більше виникає запитань, знецінюються, багато, здавалося б, безумовних цінностей, виникають нові. Але за химерним переплетінням світла і тіней воєнної та повоєнної епох над усе: безсмертя подвигу народу-переможця. В історичній перспективі його незліченні бідування і жертви не минули даремно: звершено було найголовнішу справу століття — Батьківщину врятовано від поневолення найлютішим, найнебезпечнішим ворогом. І нині, як ніколи раніше, зрозуміло, що Червона армія, відвоювавши Україну від

віковічного поневолення фашистами, створила тим самим умови для її майбутнього незалежного існування.

ПІСЛЯМОВА

Історіософське осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу й України впродовж другої половини ХХ століття слід визначити як першочергове завдання дослідників. Але таке осмислення матиме сенс лише за умови його спрямування на здобуття вкрай необхідних і актуальних для нас уроків історії. Адже ж, як застерігає відомий афоризм: "Історія не вчителька, а наглядка... Вона нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків". Безславна і трагічна поразка Радянського Союзу через 50 років після його славної і доленосної Перемоги — найпереконливіше підтвердження цих слів.

Незалежно від політичної кон'юнктури, що сьогодні часто диктує українському суспільству ті чи інші уподобання, Друга світова та Велика Вітчизняна війни утвердили своє місце серед найважливіших історичних звершень, пам'ять про які передається з покоління в покоління. Будучи активним учасником цієї велетенської битви народів, український народ зазнав незмірних втрат і бідувань, мужньо боровся і переміг. Попри всі неймовірні труднощі і перешкоди, він зберігся як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність і авторитет, належне місце серед інших націй світу.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
I. Наука чи політика?.....	6
II. Больові точки історіографії в історіософському осмисленні.....	22
III. Завдання дослідників: історіографія XXI століття.....	57
ПІСЛЯМОВА.....	75

Підписано до друку 26.08.99 Формат 60x84 1/16

Ум. друк арк. 4,42 Обл. вид. арк. 4,56

Тираж 100. Зам. 478 1999 р. Ціна договорна

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4